

Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960

Een antwoord aan Van Heek

E. W. Hofstee

Toen ik enige tijd geleden mijn beschouwingen over de ontwikkeling van de geboortendaling in Nederland in het kader van een artikel over de groei van de Nederlandse bevolking in „Drift en Koers” publiceerde, was ik mij er van bewust, dat deze vermoedelijk wel reacties zouden oproepen. De uit het betreffende onderzoek voortvloeiende conclusies weken op bepaalde punten immers nogal af van de in Nederland vrij algemeen heersende mening. Ik heb de te verwachten discussie met belangstelling tegemoet gezien. Het vraagstuk van de ontwikkeling der geboorten is belangrijk en interessant en zeker nog geenszins in alle opzichten opgelost. Verder onderzoek en verdere doordenking zijn noodzakelijk.

Het spijt me echter te moeten zeggen, dat de reactie van Van Heek mij wel enigszins heeft teleurgesteld. In de eerste plaats geeft hij een draai aan het probleem, die er toe leidt, dat zijn betoog in feite juist naast het mijne gaat lopen en er maar in betrekkelijke mate op slaat. Mijn hele beschouwing gaat in wezen over het optreden van de *geboortendaling* en niet over de absolute hoogte van het *geboortenniveau*. Wanneer Van Heek in de tweede van zijn „Enkele vragen” (zie blz. 84) zich afvraagt, of de godsdienstfactor op het Nederlandse *geboortenniveau* van zo geringe betekenis was als Hofstee stelt, dan legt hij mij een vraagstelling in de mond, die de mijne feitelijk niet was. Het absolute geboortenniveau komt in mijn artikel slechts terloops aan de orde. Het feit alleen, dat het door mij gepubliceerde kaartmateriaal, dat de grondslag vormt van mijn betoog en — wat het feitenmateriaal betreft — het wezenlijke nieuwe was, dat in het artikel naar voren werd gebracht, met één uitzondering geen absolute geboortenniveau's weergeeft, maar alleen betrekking heeft op stijgingen en dalingen van geboortencijfers, spreekt, wat dit betreft, duidelijk genoeg. De éne kaart (kaart 5) die wel absolute cijfers geeft, werd overigens ook gebruikt om relatieve ontwikkelingen te demonstreren en had betrekking op één vijfjarige periode uit de vorige eeuw.

Het wekt verbazing, dat Van Heek zich in zijn betoog beperkt tot de laatste halve eeuw. Ik heb de periode van 1850—1959 besproken en de term „laatste halve eeuw” komt in mijn artikel niet voor. Zoals ik straks nader zal aantonen — en trouwens ook reeds valt af te leiden uit het gepubliceerde kaartmateriaal — ontstaat door deze „onthoofding” een geheel verwrongen beeld van het proces van de geboortendaling in Nederland en kan ten onrechte twijfel ontstaan aan de feitelijke grondslagen van mijn conclusies. Het verzamelen van feitenmateriaal over de periode 1850—1875 zou Van Heek misschien moeilijkheden hebben opgeleverd, maar over de periode 1875—1890 zijn de gegevens betreffende de geboortencijfers gemakkelijk te verkrijgen.

Weinig bevredigend is ook, dat hij in feite in gebreke blijft een alternatieve verklaring te geven voor het uit de door mij gepubliceerde kaarten onmiskenbaar naar voren komende en in deze vorm nieuwe feit, dat het optreden van de geboortendaling, welhaast als een leger in slagorde, voortschrijdt van het noordwesten naar het

zuidoosten. Niet alleen geeft hij geen andere verklaring — zijn verwijzing naar Myrdal kan men al heel moeilijk als zodanig beschouwen — maar het hele feit krijgt maar in één zinnetje de aandacht (zie blz. 101).

Wie Van Heek's artikel leest, dat naast het mijne legt en zich dan verder zijn boek over het geboortenniveau van de Nederlandse katholieken voor de geest haalt, moet dunkt mij wel tot de conclusie komen, dat Van Heek in wezen in het geheel niet bezig is mijn artikel op zichzelf en op zijn eigen mérites te toetsen, maar dat hij zich inspant voor de verdediging van zijn eigen, vroegere conclusies. Nu is het natuurlijk zijn goed recht om een dergelijke verdediging te voeren. Maar dan moet deze zich ook duidelijk als zodanig aankondigen. Dat doet Van Heek's artikel niet. In het begin geeft hij een overzicht van hetgeen hij aanduidt als mijn „belangrijkste conclusies” ten aanzien van het Nederlandse geboortenvraagstuk en daarna gaat hij dan deze conclusies te lijf. De lezer, die mijn artikel niet heeft gelezen — of, wat misschien vaak het geval zal zijn, dit al weer voor een deel is vergeten — moet hieruit de indruk krijgen, dat hier de essentie van mijn betoog is weergegeven en daarna op zijn eigen waarde is onderzocht. Zoals ik reeds opmerkte en straks nader zal aantonen is dit in feite echter niet het geval. Wanneer Van Heek dan verder bedoelingen veronderstelt, die er niet zijn, over essentiële punten van mijn betoog heen leest en feitenmateriaal negeert, dan moet ik tegen deze wijze van bespreking van mijn artikel tot mijn spijt ernstig bezwaar maken.

Maar laat mij nu proberen iets meer systematisch Van Heek's betoog te volgen. In de eerste plaats dan de eerste van zijn enkele vragen, n.l. of inderdaad het verschil tussen Nederland en de met Nederland goed vergelijkbare landen zo gering is geworden. Uit het belang, dat Van Heek, zowel in de „belangrijkste conclusies”, die — zie boven — naar zijn mening mijn artikel zou opleveren, als in zijn verdere betoog aan dit punt toekent, blijkt reeds zijn „bias”. Het is n.l. in mijn artikel helemaal geen belangrijk punt. De korte opmerkingen, die ik heb gemaakt over het niveau der geboorten in Nederland vergeleken met andere landen, behoren met enkele andere tot het aanloopje van mijn artikel en werden eigenlijk meer ingegeven door de algemene opdracht, die ik in het kader van de samenstellingen van „Drift en Koers” op me had genomen, dan door hun belang in verband met de essentie van mijn betoog. Het is, dunkt me, meer Van Heek's preoccupatie met dit landelijke geboortenniveau die hem aanleiding geeft tot zijn uitvoerige beschouwingen hierover, dan mijn vrij onschuldige opmerkingen. Aan mijn onschuld schijnt Van Heek overigens enigszins te twijfelen. Hij schrijft immers op blz. 88 „Doordat Hofstee de tendenties tot nivellering van het Nederlandse geboortenniveau, vergeleken met andere West-Europese landen, overdrijft, komt hij niet voor de moeilijkheid te staan bovengenoemd verschijnsel in het kader van zijn theorie te moeten verklaren.” Zou een ander dit hebben geschreven, dan zou ik deze zin misschien hebben gelezen als een minder plezierige beschuldiging, maar Van Heek kennende, neem ik aan dat dit niet zijn bedoeling is. De functie echter, die hij, blijkens deze zin, aan de opmerkingen over het Nederlandse geboortenniveau in het kader van mijn artikel toekent, bestaat niet. Alleen al niet, omdat de moeilijkheden, die Van Heek voor mij meent te zien, imaginair zijn, zoals straks nog zal blijken en zoals Van Heek trouwens al had kunnen weten als hij mijn theoretische beschouwingen beter had gelezen.

Het mag misschien ook aan Van Heek's preoccupaties worden toegeschreven dat hij mijn opmerkingen verkeerd weergeeft. Ik heb n.l. nergens geschreven dat de verschillen van Nederland met andere landen „zo gering” zouden zijn geworden. Ik heb alleen gezegd, dat: „... het geboortencijfer in Nederland thans minder afwijkend (is) van dat in verschillende min of meer vergelijkbare landen dan voor de oorlog” en verder dat: „... er een zekere neiging tot een egalisering van de nationale geboortencijfers (is) te constateren” (zie blz. 13 van mijn artikel).

Op een andere plaats (blz. 82) waar Van Heek mijn opmerkingen over de egalisering aanhaalt, voegt hij daar aan toe: „Nadrukkelijk wordt gesteld, dat deze egalisering reeds zeer ver zou zijn voortgeschreden, ook wat Nederland betreft.” Mag ik „nadrukkelijk stellen” dat op de bladzijden van mijn artikel waar Van Heek naar verwijst, n.l. 13 en 58, of ergens anders in het artikel, geen enkele formulering voorkomt, die ook maar enigszins de inhoud van de geciteerde zin dekt? De ironie van het geval wil dat bij de opmerkingen over de verhouding tussen het geboortencijfer in Nederland en dat in andere landen ik mij refereer aan ... Van Heek.

Het verbazingwekkende in het betoog van Van Heek op dit punt — dat dus een bestrijding van het door mij geschrevene wil zijn — is, dat hij daarin cijfers produceert, die beter dan ik het zelf deed, aantonen, dat mijn opmerkingen volkomen gerechtvaardigd waren. Uit zijn tabel betreffende het aantal levendgeborenen (jammer genoeg heeft Van Heek zijn tabellen niet genummerd) blijkt, dat 5 van de 7 landen, waarmee hij Nederland vergelijkt, op het ogenblik een geringer verschil in geboortenniveau met Nederland vertonen dan vóór de oorlog. Hetzelfde blijkt uit de tabel betreffende het aantal geborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15—44 jaar. Zelfs is het dan nog duidelijker, want ook een zesde land, n.l. Zweden, blijkt dan niet méér met Nederland te verschillen dan voor de oorlog. Houdt men verder nog rekening met de ontwikkeling in Noord-Amerika, die Van Heek zonder deugdelijke gronden terzijde laat, dan lijdt het geen twijfel, dat uitgaande van de situatie voor de oorlog „een zekere neiging tot egalisering” valt te constateren.

In dit verband ook nog een reactie op Van Heek's kritiek op mijn opmerking: „dat Nederland misschien in geen 150 jaar, wat het welzijn van zijn bevolking betreft, zo weinig hinder van de groei van zijn zielental heeft ondervonden als juist in de periode na de Tweede Wereldoorlog.” Ik doelde hierbij, zoals wel voor de hand ligt, in de eerste plaats op het praktisch ontbreken van de werkloosheid gedurende vrijwel dit gehele tijdvak en in de tweede plaats op de relatief snelle stijging van het nationale inkomen, die spoedig na de oorlog is begonnen. Bij de werkloosheid heb ik bepaald niet alleen gedacht aan de dertiger jaren, maar ook aan de vorige eeuw. De woningnood en de planologische moeilijkheden, die Van Heek noemt als gevolgen van de bevolkingsgroei, hebben als argument, dunkt me, een zeer beperkte waarde. De woningnood is primair een gevolg van de oorlog, daarnaast van de sterk verhoogde huwelijksfrequentie en van de terugkeer van de Nederlanders uit Indonesië en veel minder van de bevolkingsgroei rechtstreeks. Vóór de oorlog, toen onze bevolking ook sterk groeide, kon de bouwnijverheid deze groei gemakkelijk bijhouden. Op te merken valt ook, dat Engeland, dat reeds zo lang een laag geboortencijfer kent, nauwelijks minder onder woningnood heeft te lijden dan Nederland. Wat de planologische moeilijkheden betreft, wanneer men deze nader analyseert, blijkt naar mijn

mening, dat deze veel meer een gevolg zijn van de vrij snel opgetreden veranderingen in de behoeften van onze bevolking, dan van de snelle bevolkingsgroei als zodanig. In een, als geheel, zeer dun bevolkt land met een langzaam groeiende bevolking als Zweden heeft men ook met grote planologische problemen te kampen, om niet te spreken van het, als geheel, ook nog altijd zeer dun bevolkte Amerika. Dat onder bepaalde omstandigheden snelle bevolkingsgroei wel degelijk economische bezwaren meebrengt, heb ik trouwens geen ogenblik ontkend. Men zie daarvoor het laatste deel van mijn artikel.

En nu dan de geboortendaling in zijn regionale aspecten in Nederland. Zoals gezegd, schiet de kritiek van Van Heek, voor zover ze dit centrale thema van mijn artikel raakt, in verschillende opzichten zeer tekort. Voor mij bepaald verbijsterend was de vorm, waarin ik mijn theoretisch betoog ter verklaring van de geboortendaling in Nederland in het artikel van Van Heek terug vond. Ik heb mij afgevraagd of ik dan zó weinig duidelijk had geschreven en ik ben mijn eigen artikel op dit punt opnieuw gaan lezen. Mijn conclusie was, dat het toch wel redelijk duidelijk was, een conclusie die mij door anderen werd bevestigd. Mijn uitgangspunt is geweest de hypothese, dat de regionale ontwikkeling van de geboortendaling in Nederland verband houdt met de periode waarin in de verschillende delen van ons land het modern-dynamisch cultuurpatroon tot ontwikkeling kwam. Ik heb er de nadruk op gelegd, dat ik dit modern-dynamisch cultuurpatroon in zijn tegenstelling tot het traditionalistische cultuurpatroon, essentieel zie gekenmerkt door de houding van de mens tegenover verandering. Voor de traditionalistische mens ligt de norm voor zijn handelen in het verleden. Verandering is als zodanig verkeerd. In het modern-dynamische cultuurpatroon wordt verandering in principe positief gewaardeerd (zie blz. 43 van mijn artikel). Op blz. 47 heb ik dan nader uitgewerkt hoe ik het verband tussen het optreden van het modern-dynamisch cultuurpatroon en de geboortenbeperking zie. Tot mijn spijt zal ik me nu zelf uitvoerig moeten citeren, want blijkbaar is mijn betoog op die bladzijde, dat de kern weergeeft van mijn visie op de relatie van modern-dynamisch cultuurpatroon en geboortendaling, Van Heek geheel ontgaan. De betreffende passage luidt als volgt:

„Er moet een innerlijke bereidheid aanwezig zijn om de beperking van het kindertal te aanvaarden en een eerste voorwaarde hiervoor is logischerwijze, dat men in het algemeen een bereidheid vertoont om een min of meer positieve houding tegenover verandering aan te nemen. Aan de andere kant dient te worden opgemerkt — zoals in het voorgaande reeds terloops geschiedde — dat het innerlijk aanvaarden van een bereidheid tot veranderen geenszins impliceert, dat iedereen die deze bereidheid vertoont, dezelfde verandering aanvaardt. Voor elk individu en elke groep, ook al is hij hen in principe dezelfde mate van bereidheid aanwezig verandering te accepteren, is de aanvaardbaarheid van elke concrete verandering toch weer afhankelijk van de omstandigheden, met name van de in hem levende waarden en van de sociale situatie en de materiële verhoudingen, waarin hij is geplaatst. Men kan het zó stellen, dat door het aanvaarden van het modern-dynamisch cultuurpatroon een samenspel in actie trad van een reeks van factoren — ten dele reeds latent aanwezig — dat tot een van groep tot groep en van streek tot streek naar tempo en omvang variërende daling van het geboortencijfer leidde. Zo kon bijv. de levensbeschouwelijke ver-

scheidenheid van ons volk, die als latente kracht bestond, eerst nadat het modern-dynamisch cultuurpatroon was aanvaard, haar invloed in dit zich dan ontwikkelende spel der factoren doen gelden. Algemeen is echter, nadat eenmaal het traditionalistische denken achtereenvolgens in de verschillende delen van het land en bij de verschillende sociale groepen was doorbroken, de daling aanzienlijk geweest en dit mag men vermoedelijk wel in de eerste plaats toeschrijven aan de sterke druk, die van de daling van het sterftecijfer uitging."

Tot zover dit citaat op blz. 46/47. Op blz. 52 wordt nog weer eens in het kort het in dit citaat gestelde herhaald, zodat het, dunkt me, duidelijk genoeg onder de aandacht van de lezer is gebracht.

Wat blijkt nu uit dit citaat? *Ten eerste*, dat geen *direct* verband wordt gelegd tussen optreden van het moderne cultuurpatroon en geboortendaling, doch dat in deze gedachtengang het optreden van dit cultuurpatroon in principe slechts de mogelijkheid schept om deze daling te doen optreden. *Ten tweede*, dat de gestelde hypothese de mogelijkheid voor beïnvloeding van de geboortenfrequentie door allerlei factoren open laat, ja zelfs impliciet de noodzakelijkheid van de aanwezigheid van dergelijke factoren inhoudt. Onderstreept zij, dat met name de invloed van de religieuze factor wordt genoemd. *Ten derde*, dat de betekenis, die het optreden van het modern-dynamisch cultuurpatroon heeft voor de ontwikkeling van de geboortenfrequentie onmiddellijk samenhangt met wat door mij als het essentiële en centrale kenmerk van dit cultuurpatroon werd aangeduid, n.l. de positieve houding tegenover verandering.

Hoe behandelt nu Van Heek dit begrip in zijn artikel? Waar hij in het begin van het artikel (blz. 83) mijn visie op het geboortenvraagstuk samenvat, noemt hij inderdaad dit openstaan voor verandering als essentieel kenmerk, hoewel hij meer aandacht besteedt aan door mij genoemde implicaties, dan aan dit hoofdkenmerk zelf. Op blz. 86, waar in de paragraaf over het „Modern-dynamisch cultuurpatroon en internationale demografische vergelijking” dit patroon weer aan de orde komt, zegt Van Heek: „Hofstee brengt, wat de Westerse wereld betreft, de daling van het geboorten-niveau in verband met de ontwikkeling van het modern-dynamisch cultuurpatroon, vooral gekenmerkt door gering traditionalisme en sterke zin voor organisatie”. Hier wordt dus de positieve houding t.o.v. verandering als zodanig al niet meer genoemd en komt opeens de „sterke zin voor organisatie” naar voren, terwijl door mij op blz. 44 de „drang naar organisatie” slechts als één van de bij wijze van illustratie genoemde implicaties van het moderne cultuurpatroon naar voren wordt gebracht. Komen we dan op blz. 102 bij conclusie 2c, dan schrijft Van Heek: „c. het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon volgens Hofstee’s omschrijving gekoppeld is aan de begrippen organisatiedrang en voorlichting, echter zonder dat hierbij gespecificeerd wordt welke waarden achter deze organisatiedrang en voorlichting staan. Organisatiedrang en voorlichting kunnen de geboortendaling ook tegenwerken, hetgeen juist bij het katholieke volksdeel in ons land gedurende de 20ste eeuw in hoge mate is geschied.” Het spijt me, maar deze behandeling van mijn beschouwing over het verband tussen modern-dynamisch cultuurpatroon en geboortendaling raakt kant noch wal. Hoewel het er niet uitdrukkelijk staat, kan niemand uit het zo juist geciteerde iets anders lezen dan dat ik verband, en wel positief verband, zou hebben

gelegd tussen organisatiedrang (en voorlichting) en de daling van het geboorteniveau. Dit nu is ten enen male onjuist. De „drang naar organisatie” wordt, zoals gezegd, op blz. 44 alleen genoemd onder een reeks andere implicaties van het modern-dynamisch cultuurpatroon en als ik er niet over zou hebben gesproken, zou dat de karakterisering van het moderne cultuurpatroon nauwelijks en de strekking van het artikel in het geheel niet hebben geraakt.

Ik meen dat we hier hebben te maken met één der vele symptomen, die er op wijzen dat Van Heek mijn artikel slechts heeft gelezen als een aanval op zijn opvatting en het nauwelijks op zichzelf tot zich heeft laten doordringen. Hij leest in het artikel wat er niet in staat en verdedigt zich dan tegen denkbeeldige aanvallen. Niet alleen heb ik n.l. nooit beweerd, dat organisatiedrang (en voorlichting) een positieve invloed zouden hebben op de geboortendaling, maar ik wil er zelfs wel aan toevoegen dat m.i. Van Heek vermoedelijk in principe gelijk heeft, wanneer hij veronderstelt, dat deze de geboortendaling bij de katholieken hebben tegengewerkt. Alleen is het naar mijn mening niet juist, dat dit in „hoge mate” het geval zou zijn geweest.

Dit brengt ons tot het volgende punt n.l. mijn conclusie inzake de invloed van de godsdienst op de ontwikkeling van de geboorten en de weergave hiervan door Van Heek. Doordat Van Heek: 1) alleen maar aan zijn eigen probleem van het geboortenniveau denkt en in feite negeert, dat mijn probleem was dat van het optreden van de geboortendaling, 2) het essentiële element in mijn theoretische beschouwingen, n.l. dat het krachtenspel, dat na de ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon optreedt, uiteindelijk aard en omvang van de daling bepaalt, vergeet, 3) ook allerlei andere opmerkingen en beschouwingen over de godsdienstfactor negeert, geeft hij een geheel scheef beeld van mijn gedachten en conclusies inzake de invloed van de godsdienst op de geboortendaling. In zijn samenvatting van mijn „visie op het Nederlandse geboortenvraagstuk” punt 2 blz. 82 schrijft Van Heek: „Dat het Nederlandse geboortenniveau (cursivering van mij, H.) zo lang betrekkelijk hoog is gebleven, wordt door H. voornamelijk verklaard uit het sociaal-geografisch isolement en de historische politieke situatie der bevolking van de katholieke zandgebieden in het zuidoosten van Nederland.” Dan volgt een citaat van blz. 58 van mijn artikel, dat ik reeds eerder noemde en waarop ik terug kom. En daarna komt een citaat van blz. 37 van mijn artikel: „Het algemene beeld van de regionale ontwikkeling van de geboortenfrequentie in Nederland wordt blijkbaar bepaald door factoren, die niet of slechts in beperkte mate samenhangen met de verspreiding van het katholieke geloof.” De lezer van het artikel van Van Heek moet door de wijze, waarop dit citaat van mij hier wordt geplaatst ongetwijfeld de indruk krijgen, dat ik de invloed van het katholicisme op het geboortenniveau van de katholieken in Nederland te verwaarlozen acht. Ik citeer nu echter deze zin in het geheel van de passage, waarin hij voorkomt: „Zou men in het deel van Nederland, dat tot aan het begin van de dertiger jaren in de sterke daling van het geboortencijfer betrokken raakt, de ontwikkeling van de geboortencijfers voor de katholieke en niet-katholieke gemeenten afzonderlijk berekenen, dan zou vermoedelijk wel blijken, dat de katholieke gemeenten in doorsnee een enigszins geringere daling van het geboortencijfer vertonen dan de niet-katholieke gemeenten. Het verschil zal echter slechts gradueel

en niet essentieel blijken te zijn en is in verschillende gebieden ongetwijfeld nauwelijks van betekenis. Het algemene beeld van de regionale ontwikkeling van de geboortenfrequentie in Nederland wordt blijkbaar bepaald door factoren, die niet of slechts in beperkte mate samenhangen met de verspreiding van het katholieke geloof." Weliswaar haalt Van Heek op een andere plaats en in een ander verband het eerste deel van dit citaat aan, maar dan echter zonder de zin die hij op de hiergenoemde plaats citeert. Afgezien van het feit, dat het hier geciteerde slechts betrekking heeft op Nederland voor zover het in de dertiger jaren in belangrijke mate in de geboortendaling betrokken raakt, blijkt als men de door Van Heek geciteerde zin in zijn context ziet, dat het hier in het geheel niet gaat om het *niveau* van de geboorten in Nederland op welk ogenblik dan ook, maar om het *totale beeld* van de *geboortendaling van 1850—1935*. Evenals t.a.v. het overige punt maakt Van Heek het ook wat dit betreft nog erger in zijn samenvatting en wel in punt 2, waar hij zegt: „Hofstee poogt — met uitschakeling van de godsdienstfactor — het betrekkelijk hoge Nederlandse geboortenniveau enz." Het hardnekkige vasthouden aan het „niveau" hier even buiten beschouwing latende wil ik er de nadruk op leggen, dat de constatering „met uitschakeling van de godsdienstfactor" op geen enkele feitelijke opmerking in het artikel en ook niet op de algemene strekking hiervan berust. Zoals hiervoor reeds werd opgemerkt en duidelijk gemaakt, laat mijn verklaringshypothese volledig ruimte voor invloeden van levensbeschouwelijke aard op de ontwikkeling van het geboortencijfer en wordt dit zelfs uitdrukkelijk vermeld. Wat de feitelijke constatering betreft, *nergens* wordt in het artikel ontkend, dat er een zekere invloed van de godsdienst op de ontwikkeling van het geboortencijfer uitgaat, terwijl op verschillende plaatsen uitdrukkelijk wordt gewezen op verschillen tussen katholieke en vergelijkbare niet-katholieke gemeenten. Men vindt een erkenning van de invloed van de godsdienst in het zo juist aangehaalde van blz. 37 van mijn artikel. Op blz. 36 wordt gewezen op het verschil in gedrag van de katholieke en niet-katholieke gemeenten in West-Friesland en op soortgelijke verschijnselen in verschillende andere gebieden in het westen van het land. Vrij uitvoerig kom ik aan het slot van de paragraaf over de ontwikkeling van de geboorten op de verschillen tussen een aantal katholieke gebieden en hun omgeving weer terug. Daar wordt o.a. ook het onderzoek van Mej. Diels aangehaald en wordt de verwachting uitgesproken, dat voorlopig de gemiddelde geboortencijfers van de katholieken nog wel wat hoger zullen blijven dan die van de rest. Er is dus geen sprake van „uitschakelen" of negeren van de godsdienstfactor. Wel heb ik gezegd, dat men in Nederland de neiging heeft de betekenis van de godsdienstfactor in het proces van de daling van de geboortencijfers te overschatten en dat deze in sommige gebieden nauwelijks valt te constateren. Dat dit juist is blijkt uit de door mij verstrekte gegevens en ik zal het straks nog nader aantonen. Natuurlijk valt op dit laatste, omdat het een nieuw feit was, de volle aandacht. Maar ik geloof niet, dat ik ergens waar dit nodig was voor een juist inzicht, heb nagelaten op eventuele verschillen tussen katholieke en vergelijkbare niet-katholieke gebieden te wijzen en dat ik het gewicht van deze verschillen in mijn conclusie heb onderschat.

In dit verband is het wenselijk, er op te wijzen, hoe Van Heek door telkens maar weer te spreken over het geboortenniveau, terwijl ik het heb over het *dalingsproces*,

aanleiding geeft tot optreden van gezichtsbedrog bij zijn lezers. Wanneer, om een concreet voorbeeld te noemen, een groep katholieke gemeenten en een daarmee vergelijkbare groep van niet-katholieke gemeenten omstreeks 1870 beide een geboortencijfer van omstreeks 40 vertonen en omstreeks 1935 in de katholieke groep het gemiddelde geboortencijfer is gezakt tot ongeveer 20 en in de niet-katholieke groep tot ongeveer 16, terwijl het verloop in de tussentijd vrijwel overeenkomstig is, dan draagt het dalingsproces in beide gemeentengroepen een praktisch identiek karakter. Kijkt men echter alleen naar het *niveau* in 1935, dan kan men met enig recht beweren, dat het verschil tussen beide gemeentengroepen op dat ogenblik niet zonder betekenis is. Van Heek kan op deze wijze de lezer doen geloven — en blijkens zijn artikel gelooft hij hierin zelf — in een verkeerde waardering van de feiten mijnerzijds, terwijl er in feite sprake is van het scheppen van een verkeerd beeld van de door mij behandelde problematiek.

In verband met de interpretatiemogelijkheden, die de door mij opgestelde hypothese geeft, komt ik hier nog even weer terug op de positie van Nederland tussen de andere Westerse naties wat de geboortenontwikkeling betreft, een probleem, dat Van Heek zo in het bijzonder interesseert. Blijkbaar heeft Van Heek in de onderste regels van blz. 42 en de bovenste van blz. 43 van mijn artikel de constatering gelezen, dat mijn hypothese in staat is de differentiatie, die zich in de Westerse wereld in het algemeen in de ontwikkeling van de geboortendaling voordoet, te verklaren. Dit is een misverstand. De betreffende regels luiden als volgt: „Het wil mij voorkomen, dat de meest vruchtbare veronderstelling die is, welke de ontwikkeling van de daling van het geboortenpatroon in verband brengt met de geleidelijke ontwikkeling van het modern-dynamisch cultuurpatroon in de Westerse wereld in het algemeen en meer in het bijzonder in Nederland. Naar ik meen wordt de betekenis van de mate, waarin en het tijdstip waarop verschillende bevolkingsgroepen in de Westerse wereld deel gaan nemen aan de overgang van het cultuurpatroon, dat men als traditionalistisch kan aanduiden naar het modern-dynamisch patroon, als verklaringsmogelijkheid voor het verschil in sociaal gedrag, in de regel onderschat.” Mijn bedoeling is slechts geweest uit te drukken, dat de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon zich in allerlei variaties in de gehele Westerse wereld heeft voorgedaan en dat zowel de ontwikkeling als geheel als de variatie daarin, belangrijke gevolgen heeft gehad in deze gehele Westerse wereld. Wat de toepassing van deze gedachte op de ontwikkeling van de geboorten betreft heb ik me echter strikt willen beperken tot Nederland. Ik wil toegeven, dat men de passage op zichzelf misschien ook anders kan lezen, maar als men haar in het verband van het gehele artikel ziet, dunkt me, nauwelijks. Er is nergens in het artikel een concrete poging gedaan tot toepassing van deze hypothese buiten de Nederlandse grenzen en voor een uitspraak als Van Heek in deze regels meent te moeten lezen ontbrak dus een uitgangspunt. Een dergelijke uitspraak is ook niet gedaan op blz. 58 (de enige bladzijde van de 46 van de paragraaf over de geboortenontwikkeling, waar het buitenland ter sprake komt). Zoals ik reeds eerder opmerkte, beroep ik mij hier slechts op Van Heek, die op blz. 190 van zijn boek over het geboortenniveau van de Nederlandse rooms-katholieken concludeert, dat het geboortencijfer van de Nederlandse rooms-katholieken grotendeels verantwoordelijk is voor het verschil

tussen het Nederlandse geboortencijfer en dat van vergelijkbare niet-katholieke landen binnen Europa. Dat wil dus zeggen, dat ik in het voetspoor van Van Heek het „buitenlandse” probleem weer heb getransponeerd tot een binnenlands, n.l. tot de vraag, waarom bij onze katholieke bevolking, als geheel gezien, het geboortencijfer zo lang hoog is gebleven.

Geen uitspraak dus over de situatie in het buitenland en wel in de eerste plaats, omdat de stand van mijn onderzoek mij niet voldoende fundament gaf hierover positieve mededelingen te doen.

Ik zou hierop niet verder behoeven in te gaan, wanneer Van Heek in zijn ijver om mijn conclusies te bestrijden niet had gemeend reeds te mogen vaststellen, dat bij een vergelijking met andere landen mijn hypothese *niet* houdbaar zou blijken te zijn (zie de paragraaf: „Modern-dynamisch cultuurpatroon en internationale demografische vergelijking” blz. 86). Hij zegt daar o.a.: „Gezien echter het hierboven geconstateerde aanmerkelijk hogere geboorteniveau in Nederland gedurende bijna een halve eeuw, rijst de vraag: zijn wij Nederlanders — als wij het godsdienstig aspect buiten beschouwing laten — gedurende de periode 1910—1960 dan traditioneler geweest dan de Zwitsers? Voelden wij minder voor organisatie dan de Belgen? Was het bedrijfsleven in Nederland gedurende de laatste 50 jaren zoveel minder dynamisch dan in Zweden...” Het is duidelijk, dat de vragen op zichzelf niet erg zinvol zijn. Ik kan natuurlijk evenmin als Van Heek, of iemand anders, op deze vragen een positief of een negatief antwoord geven zonder in wetenschappelijk waardeloze speculaties te vervallen. De bedoeling is echter blijkaar te suggereren, dat ik om mijn hypothese te handhaven, deze vragen met „Ja” zou moeten beantwoorden. En daaraan nu heb ik niet de minste behoefte. Dat Van Heek meent, dat dit wel zo is komt in de eerste plaats voort uit het niet tot zich laten doordringen van de juiste betekenis en de implicaties van mijn hypothese, in de tweede plaats uit het ook hier weer verschuiven van de probleemstelling van het dalingsproces naar het geboorteniveau en ten derde uit het ten onrechte buiten beschouwing laten van de periode voor 1900. Ik wijs er nog eens op, dat het optreden van het modern-dynamisch cultuurpatroon op zichzelf, zuiver theoretisch gezien, nog niets zegt omtrent de aard en de omvang van de geboortendaling, en zelfs niet zonder meer impliceert dat er een geboortendaling zal optreden. Het neemt slechts de beletselen weg, die het traditionele cultuurpatroon tegen elke verandering, ook tegen een verandering in het voortplantingspatroon, opwerpt. Welke omvang de geboortendaling zal aannemen, nadat het moderne cultuurpatroon ingang heeft gevonden hangt, zoals gezegd, af van het spel van factoren, dat daarna zijn invloed op het geboortenpatroon doet gelden. Er kan dus bij een gelijktijdig optreden van het moderne cultuurpatroon in Nederland en in een willekeurig ander land door een verschillende krachtsverhouding van de daarna in werking tredende factoren een aanzienlijk verschil in de omvang van de daling van het geboortencijfer bestaan.

Een relatief traag verloop van de geboortendaling zegt dus omgekeerd op zich zelf ook weinig omtrent de mate, waarin het moderne cultuurpatroon is doorgedrongen. Gaat men er van uit — wat een aannemelijke stelling lijkt — dat sedert het midden van de vorige eeuw in het grootste deel van de Westerse wereld geleidelijk een zodanige constellatie van factoren ontstond — o.a. door de daling van het sterfte-

cijfer — dat vrij algemeen, zij het in zeer verschillende mate, de factoren, die in de richting van een daling van de geboorten werkten, de overhand kregen, dan mag men wel aannemen, dat het inburgeren van het moderne cultuurpatroon, waardoor dit factorencomplex vrij spel kreeg, ongeveer de *tijd* bepaalt, dat de geboortedaling *begint*. Aard en omvang van de daling blijven echter afhankelijk van het totale complex van factoren. In concreto zegt dus het relatief hoge geboortenniveau in Nederland in de laatste 50 jaar op zichzelf nog niets over de mate van doordringen van het moderne cultuurpatroon.

Voor we een antwoord kunnen geven op de vraag welke rol het optreden van het moderne cultuurpatroon in andere landen heeft gespeeld bij de ontwikkeling van het proces van de geboortedaling zullen we eerst een grondig inzicht moeten hebben in het totale complex van factoren, die de mens daar tot geboortedaling motiveerden. Dat grondige inzicht heb ik thans evenmin als Van Heek en vandaar, dat ik er in mijn artikel over heb gezwezen. Niet echter, omdat een dergelijke vergelijking mijn hypothese op losse schroeven zou zetten. Integendeel, een globale en voorlopige beschouwing van de situatie in andere landen heeft mij in verschillende opzichten een bevestiging gegeven van mijn inzichten. Dit betekent overigens natuurlijk niet, dat ik van mening zou zijn dat zonder de aanwezigheid van een modern-dynamisch cultuurpatroon geen geboortedaling zou kunnen optreden. Men denke slechts aan het in mijn artikel in kwestie en elders besproken agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon.

Had Van Heek zich niet vastgebeten in het geboortenniveau en zich niet willekeurig en zonder enige motivering bepaald tot de laatste 50 jaren, dan waren zijn vragen vermoedelijk, zelfs ondanks zijn onjuist hanteren van mijn hypothese, wel in de pen gebleven. Hij zou zich dan hebben gerealiseerd, *dat het proces der geboortedaling in Nederland helemaal niet zo laat begint, maar alleen in bepaalde delen van Nederland in dit opzicht een vertraging vertonen.*

Het westen van het land, waar nog steeds het zwaartepunt ligt — en zeker in de afgelopen periode lag — van het Nederlandse bedrijfsleven en waar het organisatieleven, dat Van Heek zo zeer bezig houdt, het sterkst is geconcentreerd, heeft, zoals uit de door mij verstrekte gegevens duidelijk blijkt, reeds vroeg en duidelijk deelgenomen in het proces van de daling der geboorten, gedeeltelijk reeds in de periode voor 1875. Alleen al, wanneer men dit feit voor ogen houdt, verliest de gedachte die achter de vragen van Van Heek ligt haar zin. Hieraan kan overigens nog worden toegevoegd, dat de ontwikkeling van het moderne bedrijfsleven primair het werk is van enkelingen en niet van grote groepen, terwijl anderzijds een percentage van betekenis van de bevolking deel moet nemen in de beperking van het aantal geboorten, wil dit in de geboortencijfers duidelijk tot uiting komen.

Het enige, waar het, wat dit betreft, in mijn artikel om ging is, dat bepaalde delen van het land, in het bijzonder grote delen van Brabant en Limburg, relatief laat in de sfeer van het moderne cultuurpatroon zijn geraakt. De bestaande literatuur laat wat dit betreft nauwelijks twijfel. Ik hoop het in de toekomst door cijfermateriaal nog eens nader te kunnen aantonen, hoewel ik er reeds op wees, dat ook de ontwikkeling van de sterfte in Nederland — regionaal gezien — moeilijk valt te begrijpen zonder de hypothese van regionale faseverschillen in de aanvaarding van het moderne cultuurpatroon. Aan de paragraaf over de ontwikkeling van de sterfte

gaat Van Heek echter volkomen voorbij. Aan zijn opmerkingen op blz. 101 over efficiënte landbouworganisaties in het zuiden kan in dit verband weinig waarde worden toegekend. De modernisering van de agrarische wereld in Brabant en Limburg is betrekkelijk laat gekomen. Wel is ze, toen ze eenmaal kwam, zeer snel gegaan, maar dit is, behalve van de steun van de geestelijkheid, juist ook een gevolg van de „remmende voorsprong”, die de rest van het land, vooral het noorden en het westen, eens op het „donkere zuiden” hadden.

Het is na het voorgaande wel duidelijk, dat Van Heek met het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon niet overweg kan. Hij gebruikt met betrekking tot dit begrip op een bepaald ogenblik de term „minder adequaat” (Samenvatting blz. 103), elders spreekt hij weer van „geringe toepasbaarheid” en „moeilijk hanteerbaar” en nog weer op een andere plaats meent hij dat het gebruik hiervan tot eenzijdige beschouwingen leidt. Ik wil hier buiten beschouwing laten, dat hem bekend moet zijn, dat bij het sociologisch onderzoek in Wageningen in het algemeen dit begrip, of beter dit begrippenpaar modern-dynamisch en traditioneel cultuurpatroon, bijzonder goed hanteerbaar bleek en voor tal van onderzoeken een vruchtbaar uitgangspunt bood. Dit had Van Heek kunnen waarschuwen het in dit verband niet al te gauw naar de rommelzolder te verwijzen. Wat mij echter vooral verbaast is, dat Van Heek niet heeft gezien, dat het begrippenpaar zijn denkbeelden in geen enkel opzicht in de weg staat en deze er theoretisch gezien zelfs wonderwel in vallen onder te brengen. Mijn hypothese is breder en minder eenzijdig, dan de rationalisatie-theorie, die Van Heek op een bepaald moment te hulp roept. Wat Van Heek op blz. 101 van Myrdal aanhaalt, n.l. dat zich in de Westerse wereld „an increasing disposition to weigh rationally the motives and actions in one's life” vertoont, vindt hij — als hij het woord „rationally” weglaat — in den brede betoogd op blz. 43, 44 en 45 van mijn artikel, in verband met de beschouwing over het moderne cultuurpatroon. Maar naar ik meen, is in twee opzichten de hypothese van het moderne cultuurpatroon aantrekkelijker dan de rationalisatie-theorie. In de eerste plaats, omdat ze aangeeft waar deze „disposition to weigh motives and actions” vandaan komt. Dit wegen immers komt eerst aan de orde als men in principe verandering niet meer uitsluit, d.w.z. als men in essentie het moderne cultuurpatroon heeft aanvaard. In de tweede plaats, omdat de hypothese van het moderne cultuurpatroon niet de suggestie inhoudt, dat in het spel der factoren, dus der waarden, dat uiteindelijk aard en omvang van de geboortendaling bepaalt, alleen diegenen meespelen, die men gewoonlijk met de term „rationeel” om niet te spreken van „rationalistisch”, in verband brengt. Zoals ik op blz. 44 en 45 heb betoogd is het onjuist om het moderne denken, in tegenstelling tot het denken in vroegere cultuurstadia, als „rationeel” aan te duiden. Dat eventueel in dit spel der waarden die waarden die in het bijzonder bij ons katholieke volksdeel leven en die volgens Van Heek primair de hoogte van het geboortenniveau bij dit volksdeel zouden bepalen, volledig meespelen, behoeft na het voorgaande nauwelijks betoog.

Door zich te beroepen op Myrdal en door hetgeen hij zegt aan het slot van zijn samenvatting en slotbeschouwing erkent Van Heek impliciet, dat bij de Nederlandse katholieken op een bepaald ogenblik een krachtspel van factoren pro en contra geboortenbeperking gaat werken, dat tenslotte leidt tot een bepaalde mate

van beperking. Of hij met mij het begin van dit optreden van dit krachtenspel ziet samenvallen met het doordringen, in een betekenende mate, van het modern cultuurpatroon is, wat ons verschil van mening betreft, eigenlijk van secundaire betekenis, hoe belangrijk ik om andere redenen deze hypothese ook acht en hoe goed ze naar mijn mening ook in de gedachtengang van Van Heek in te passen is. Waar het tussen ons eigenlijk om gaat, zijn de verhoudingen in het krachtenspel dat optreedt na het aanvaarden van het moderne cultuurpatroon. En nogmaals dat in dit spel de bijzondere waarden, die bij de Nederlandse katholieken leven, meespelen, ontken ik geenszins. Ik meen alleen, dat de feiten, die ik heb aangevoerd, laten zien, dat Van Heek de betekenis hiervan heeft overschat.

Ik zou het hierbij kunnen laten. De cijfers, die Van Heek verstrekt in zijn artikel en die bedoeld zijn om aan te tonen, dat het *geboortenniveau* in bepaalde perioden en in bepaalde gebieden voor de katholieken hoger lag dan voor de niet-katholieken, raken in wezen mijn betoog niet. Dat de katholieken tijdelijk en plaatselijk hogere geboortecijfers kunnen hebben dan de niet-katholieken valt, zoals ik hiervoor in den brede betoogde, in het theoretische raam, dat ik met mijn hypothese ontwierp, volkomen te passen. Dat zich dat in feite ook voordoet heb ik — ik herhaal het — niet alleen niet ontkend, maar op verschillende plaatsen uitdrukkelijk vermeld. De door Van Heek vermelde gegevens zijn op zichzelf voor mij niet nieuw en niet verrassend. Zoals Van Heek bekend is, bezit ik van alle Nederlandse gemeenten de gegevens van de geboorten van 1850 tot 1960 en wel op alle mogelijke wijzen cijfermatig, grafisch en kartografisch verwerkt. Ik heb daar nu zoveel jaren tegenaan gekeken, dat gegevens over de nataliteit, uit welke hoek van Nederland ook, niet gemakkelijk een voor mij onvermoed feit op zullen leveren. En waar het vooral op aan komt, zijn gegevens redeneren de mijne, waarop mijn betoog was gebaseerd, niet weg.

Dat ik toch, en zelfs enigszins uitvoerig, op Van Heek's feitenmateriaal inga, komt, omdat de wijze, waarop hij zijn materiaal presenteert en het kader, waarin hij dit doet — n.l. een kritiek op mijn artikel — tot verkeerde conclusies zou kunnen leiden, in het bijzonder bij degenen, die niet regelmatig met de gegevens over de nataliteit in Nederland werken. Van Heek's materiaal zou ten onrechte de indruk kunnen wekken, dat ik in mijn kritiek op de overschatting van de invloed van de religieuze factor in de ontwikkeling van de geboorten in Nederland op zijn minst zou hebben overdreven.

Als voornaamste bezwaren tegen de presentatie van Van Heek's materiaal kunnen gelden het „onthoofden” van de cijferreeksen en het in verschillende gevallen op ontoelaatbare wijze groeperen van gemeenten. Een aanvulling en een gedeeltelijke hergroepering van de gegevens van Van Heek was dus noodzakelijk, al heb ik mij zo veel mogelijk aan zijn keuze van gebieden gehouden. Ik ben echter zo vrij geweest er een aantal aan toe te voegen en de volgorde te wijzigen. Dit bood mij een ongezochte gelegenheid om nog eens op een andere wijze dan in mijn artikel, in verband met de beperkte ruimte, mogelijk was, mijn materiaal te demonstreren en op deze wijze mijn betoog te verduidelijken en aan te vullen. Het spreekt vanzelf, dat in mijn commentaar het *proces van de geboortendaling*, evenals in mijn artikel, in het middelpunt zal staan. Niet steeds zal ik mij houden aan de voorwaarden, die Van Heek zich zelf stelde

bij zijn vergelijkingen. In sommige gevallen zal er zelfs van vergelijking in het geheel geen sprake zijn. Waar ik echter, wat dit betreft, van Van Heek afwijk, zal ik er melding van maken.

Ter wille van de overzichtelijkheid zijn de gegevens gerangschikt in drie tabellen, de eerste omvattende de gegevens betreffende de provincies Groningen, Friesland en Noord-Holland, de tweede die betreffende Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant en de laatste die betreffende Gelderland, Overijssel en Drente. In deze tabellen zijn de onder A gerangschikte gemeenten steeds die met een relatief groot aantal katholieken, die onder B die met een relatief groot aantal niet-katholieken.

Tabel 1. — Geboortencijfers 1850—1960 in een aantal groepen van gemeenten in de provincies Groningen, Friesland en Noord-Holland.

1	Groningen		Friesland		Noord-Holland					
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
periode	Kloosterburen	Baflo + Eenrum + Utrum	Doniawerstal + Gaasterland + Worrum	Hemelumer e.a. + Wonsradeel + Hennaarderdeel	Bovenkarspel + Grootebroek + Wervershoof + Oudam	Oppeerdoes + Andijk	Wognum + Ursum + Spanbroek	Sijbekarspel + Op- meer + Midwoud + Abbekerk + Wijde- nes + Twisk	Ursum + Oudam + Span- broek + Wognum + Wervershoof + Groote- broek + Bovenkarspel	Abbekerk + Andijk + Midwoud + Opmeer + perdoes + Sijbekarspel Twisk + Wijdenes
1851—1855	33,9	33,1	33,1	35,7	36,6	36,8	41,0	39,3	38,5	38,3
1856—1860	30,3	31,5	29,1	34,3	36,9	44,4	36,1	33,9	36,6	33,7
1861—1865	35,0	35,3	32,6	37,9	39,5	37,8	42,2	38,3	40,7	38,1
1866—1870	35,6	36,2	34,7	37,2	38,6	40,3	42,7	37,4	40,3	38,5
1871—1875	36,7	35,1	35,1	36,7	41,9	39,9	37,4	35,7	40,0	37,3
1876—1880	38,7	36,9	38,3	35,5	40,1	38,8	37,6	31,6	39,1	34,4
1881—1885	33,0	30,6	32,8	31,5	36,6	36,7	31,8	26,6	34,7	30,6
1886—1890	29,9	30,3	30,9	30,5	34,0	32,7	30,7	24,4	32,8	27,8
1891—1895	27,4	27,9	29,4	28,8	30,5	31,2	29,9	22,4	30,3	26,0
1896—1900	28,4	27,5	28,2	26,4	30,8	28,7	29,0	22,6	30,1	25,2
1901—1905	30,0	30,3	27,4	26,8	35,9	30,1	28,2	20,2	33,2	24,5
1906—1910	27,1	27,0	26,5	24,0	35,7	28,9	26,0	21,3	32,5	24,6
1911—1915	24,5	23,0	24,1	23,4	36,8	29,0	24,9	21,8	33,0	25,0
1916—1920	25,0	22,4	23,9	23,4	36,0	29,9	27,3	20,4	33,3	24,7
1921—1925	26,3	22,1	25,0	24,4	35,3	30,0	29,9	21,5	33,7	25,4
1926—1930	23,6	20,8	23,8	22,7	33,3	29,0	30,7	20,1	32,6	24,4
1931—1935	22,1	17,5	20,9	21,7	30,5	28,0	33,0	21,1	31,3	24,5
1936—1940	22,5	18,0	21,7	21,9	29,1	25,0	29,1	20,6	29,1	22,8
1941—1945	22,0	21,7	24,5	25,4	29,9	24,6	27,5	24,0	29,2	24,3
1946—1950	26,5	23,6	28,5	26,6	33,8	29,9	31,5	26,9	33,1	28,4
1951—1955	24,5	21,4	25,4	25,0	31,8	26,4	29,2	26,4	31,1	26,4
1956—1960	22,0	20,7	23,8	22,0	30,5	26,7				

In de eerste plaats dan *Groningen*. In deze provincie vormt in het noordwesten de gemeente Kloosterburen een eiland met een relatief hoog aantal katholieken temidden van een vrijwel volledig niet-katholieke omgeving. Het percentage katholieken is weliswaar lager dan de door Van Heek genoemde 70—80% (42,2%), maar hoog genoeg om deze gemeente zeer duidelijk te onderscheiden van de omgeving, waarvan de gemeenten Baflo, Eenrum en Ulrum (resp. 0, 3,7 en 0,4% katholieken) het meest voor de hand liggende vergelijkingsobject vormen. De vergelijking vanaf 1850 laat zien, dat met enige schommelingen de vergelijkingsobjecten een duidelijke stijging van het geboortencijfer vertonen tot ongeveer 1875. Men kan deze stijging in verband brengen met de vroeger door mij uitvoerig beschreven proletarische tussenfase in de ontwikkeling van de geboorten in de 19de eeuw. Na 1875 zet dan in Kloosterburen, zowel als in de buurgemeenten, een daling in, die in de vergelijkingsobjecten dan ongeveer 40 jaren lang vrijwel geheel parallel verloopt. Na deze 40 jaar is, zoals het verdere verloop van de cijfers laat zien, voor beide de daling in hoofdzaak volbracht. Na 1915 treedt een merkbare differentiatie op. Hoewel ook in Kloosterburen tot in de dertiger jaren de dalende tendentie blijft overheersen is de daling iets minder sterk dan in de drie andere gemeenten. De verschillen bereiken een maximum in de dertiger jaren, wanneer ze ongeveer 4,5 punt bedragen. Daarna lopen ze weer tot geringere omvang terug en in de laatste vijfjaarlijkse periode bedraagt het verschil slechts 1,3 punt. Karakteristiek voor de ontwikkeling in de hier vergeleken gemeenten zijn dus: 1) een vroeg begin van het dalingsproces; 2) een vrijwel volkomen parallellisme in de eerste tientallen jaren van de dalingsperiode, waarin deze daling zich in hoofdzaak afspeelt; 3) een accentverschil in het verloop in de periode beginnende omstreeks de eerste wereldoorlog ten gunste van het katholieke geboortencijfer, leidende tot een maximaal verschil omstreeks 1930, waarna weer een toenadering volgt.

In *Friesland* vinden we de sterkste concentratie van katholieken in het zuidwesten. Het best met elkaar te vergelijken zijn enerzijds de groep gemeenten Doniawerstal, Gaasterland en Workum, met een vrij sterke katholieke inslag (resp. 26,8, 22,1 en 23,5% katholieken), anderzijds de gemeenten Hemelumer c.a., Wonseradeel en Hennaarderadeel die overwegend protestant zijn (resp. 4,3, 9,6 en 5,9% katholieken). Het verschil in de religieuze samenstelling van de bevolking in beide gemeentengroepen is dus aanzienlijk minder groot dan in Groningen. Toch heeft een vergelijking wel zin. Zou het gedrag t.a.v. de geboortendaling bij de katholieken volkomen anders zijn dan van de niet-katholieken, dan zou ook in dit geval dit uit de cijfers moeten blijken. Bovendien leek het mij wenselijk voor het verkrijgen van een overzicht over het westen en noorden van ons land ook over een aantal Friese gemeenten gegevens te verstrekken. Zeer opvallend is de grote overeenkomst van het verloop in de beide groepen van Friese gemeenten met die in Groningen. Omstreeks 1875 komen ook de Friese gemeenten, de groep Hemelumer etc. zelfs al iets eerder, op hun maximum. Daarna volgen de Friese zowel als de Groningse gemeenten tot ongeveer het begin van de eerste wereldoorlog precies dezelfde ontwikkeling, d.w.z. dat ook in Friesland in de beide gemeentengroepen een sterke daling optreedt. In de periode 1911—1915 zijn de vier geboortencijfers vrijwel precies gelijk. Daarna treedt echter tussen beide

provincies enig verschil op; de beide gemeentengroepen in Friesland vertonen ook na die tijd in feite geen enkel verschil in verloop. Over een periode van ongeveer 100 jaar vertonen de overwegend protestante gemeenten en de gemeenten met een katholieke inslag dus vrijwel hetzelfde verloop van de geboortencijfers. Al mag men dus hieruit geen vergaande conclusies trekken, de cijfers wijzen er toch wel op dat er geen sprake is van een volkomen uiteenlopende ontwikkeling bij katholieken en niet-katholieken.

Dan *Noord-Holland*. Van Heek heeft daar om begrijpelijke redenen West-Friesland als gebied voor vergelijking van het geboortencijfer van overwegend katholieke en overwegend niet-katholieke gemeenten uitgekozen. Om Van Heek zoveel mogelijk op de voet te kunnen volgen heb ik me aan de door hem gemaakte groepering van gemeenten, althans in eerste instantie, gehouden. Men vindt deze groepen in de tiende (Ursem, Obdam etc.) en elfde kolom (Abbekerk, Andijk etc.). Ook hier blijkt weer duidelijk, hoe de „onthoofde” tabellen, zoals Van Heek die in zijn artikel geeft, een volkomen onjuist beeld geven van het proces van de geboortendaling. Ook hier immers hebben we duidelijk te maken met een gebied van vroege daling. Beide groepen bereiken al vóór 1875 hun maximum en tonen daarna gedurende enige tientallen jaren een regelmatige daling, die doorloopt tot ongeveer het einde van de 19de eeuw. De daling is dan in feite, zowel voor de overwegend katholieke als voor de overwegend protestante gemeenten, voltooid, eerder dus nog als in de Friese en Groningse gemeenten. De daling in de protestante gemeenten is sterker geweest dan in de katholieke — in de periode 1891—1895 in de katholieke gemeenten 10,6 punten lager dan in 1866—1970, in de protestante gemeenten 13,4 punten. Er is dus enig verschil, maar waar het op aan komt, ook hier treedt dus bij de katholieken onmiskenbaar een vroege en zelfs een zeer vroege daling op en in grote lijnen verloopt deze daling op dezelfde wijze als in de overwegend niet-katholieke gemeenten. Na de eeuwwisseling treedt dan ook hier, evenals in Groningen, een differentiatie op, die hier de vorm aanneemt van een stijging van het geboortencijfer bij de katholieken met enige punten en een praktisch gelijkblijven van het geboortencijfer in de protestante gemeentengroep gedurende de volgende tientallen jaren. Het maximale verschil treedt, evenals het begin van de differentiatie, hier wat vroeger op dan in Groningen — omstreeks de eerste wereldoorlog — en daarna valt ook hier weer een zekere toenadering te constateren, zodat in de laatste periode, waarover voor deze gemeentengroepen de geboortencijfers voor de beide groepen konden worden berekend, bijna precies dezelfde zijn als aan het eind van de vorige eeuw (1896—1900) toen de daling in beide gemeentengroepen praktisch was voltooid.

Het optreden van een stijging in sommige gemeenten in West-Friesland in de periode na de eeuwwisseling is mij niet ontgaan en wordt in mijn artikel op blz. 36 en 37 expliciet vermeld. Ik heb er daar aan toegevoegd, dat dit zich ook in andere katholieke gemeenten voordeed, maar wees er tevens op, dat dit vooral schijnt te gelden voor katholieke gemeenten in tuinbouwgebieden. Van Heek reageert in zijn bespreking van West-Friesland op deze laatste opmerking, maar meent daar niet veel waarde aan te moeten toekennen. „Maar het feit blijft”, zo schrijft hij op blz. 11, „dat deze arbeidsintensieve productiemethoden in de naburige niet-katholieke tuin-

Tabel 2. — Percentage cultuurgrond in gebruik voor tuinbouw in een aantal Westfriesche gemeenten.

Percentage tuinbouw	Overwegend niet-katholieke gemeenten	Overwegend katholieke gemeenten
2,5— 6%	Opmeer	Spanbroek
6 —12%	Sijbekarspel, Abbekerk, Twisk	Ursem
12 —20%	Midwoud	Wognum
20 —30%	Wijdenes	Obdam
30 —50%		Bovenkarspel, Grootebroek,
meer dan 50%	Andijk, Opperdoes	Wervershoof

bouwgebieden geenszins dezelfde stimulans aan het geboortencijfer geven." Het wil mij voorkomen dat Van Heek, als hij de cijferreeksen, zelfs die van na 1910, voor de afzonderlijke gemeenten wat nauwkeuriger had bekeken en zich van de verschillen in de ontwikkeling van de tuinbouw in de verschillende gemeenten wat beter bewust was geweest, zich wel ietwat voorzigtiger zou hebben uitgelaten.

In de kolommen 6, 7, 8 en 9 van tabel 1 zijn dezelfde Westfriesche gemeenten gesplitst in vier groepen, resp. overwegend katholieke gemeenten met meer dan 30% van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik voor tuinbouw (zie kolom 6), overwegend protestantse gemeenten met meer dan 30% tuingrond (kolom 7), overwegend katholieke gemeenten met minder dan 30% tuingrond (kolom 8) en overwegend protestante gemeenten met minder dan 30% tuinbouw (kolom 9). Deze splitsing levert interessante resultaten op. Vergelijken we eerst de beide katholieke groepen, dan blijkt vanaf 1870 in de gemeentengroep met een relatief laag percentage tuinbouw de daling van het geboortencijfer veel sterkere vormen aan te nemen dan in de gemeenten met veel tuinbouw. Het verschil wordt steeds groter, totdat in de periode 1911—1915 deze beide overwegend katholieke gemeentegroepen geboortencijfers vertonen van resp. 36,8 en 24,9 een verschil van ongeveer 12 punten, een verschil, zoals we tussen vergelijkbare katholieke en niet-katholieke gemeenten maar zelden aantreffen. Eerst in en na de eerste wereldoorlog zien we in de katholieke gemeenten met minder dan 30% tuingrond de geboortencijfers weer stijgen. Hieraan zal wel niet vreemd zijn, dat zich toen in deze gemeenten de tuinbouw begon te ontwikkelen, die hier, in tegenstelling tot die in het Grootslag, van betrekkelijk recente datum is. Op een enkele uitzondering na blijven ook daarna de cijfers voor deze gemeenten iets lager dan voor de groep Bovenkarspel etc. Opvallend is, dat de overwegend katholieke gemeenten met relatief weinig tuinbouw tot in de periode 1921—1925 ook lagere geboortencijfers blijven vertonen dan overwegend protestante gemeenten met een hoog percentage tuinbouw (Opperdoes en Andijk).

De overwegend protestante gemeenten met veel tuinbouw vertonen eveneens aanzienlijk hogere cijfers dan de overwegend protestante gemeenten met relatief weinig tuinbouw (Sijbekarspel etc.). Voor omstreeks 1870 de daling begint, lopen de cijfers

niet veel uiteen, maar in de periode 1916—1920 is het verschil opgelopen tot 9,5 punt. Daarna vermindert het evenals bij de beide katholieke groepen geleidelijk. Vergelijken we nu de twee groepen met relatief veel tuinbouw, dan zien wij, dat zij omstreeks de zeventiger jaren, voor dat de daling begint, ongeveer hetzelfde maximum vertonen en dat daarna tot ongeveer het eind van de eeuw het dalingsproces een overeenkomstig verloop vertoont. Na de eeuwwisseling laten de katholieke gemeenten een duidelijke stijging zien. Ook de protestante groep echter toont na 1900 enig herstel. Er ontstaat toch een verschil van enige betekenis, dat zijn maximum reeds vroeg bereikt, n.l. in de periode 1911—1915. Daarna neemt het verschil geleidelijk weer af. Op te merken valt dat het maximale verschil tussen de protestante gemeenten met veel tuinbouw en de katholieke gemeenten met veel tuinbouw aanzienlijk geringer is dan dat tussen de katholieke gemeentengroepen met relatief veel en die met relatief weinig tuinbouw. Het totale verloop van de daling in deze beide gemeentengroepen met veel tuinbouw geeft dan ook ongetwijfeld aanleiding om ook hier te spreken van een overeenkomstig dalingsproces met een accentverschil.

Vergelijken we dan de beide gemeentengroepen met minder dan 30% tuinbouw onderling, dan valt in de eerste plaats op, dat vóór er sprake is van het optreden van de moderne geboortendaling, de geboortencijfers van de overwegend katholieke groep duidelijk hoger zijn dan van de overwegend protestante groep. Dit is te meer opmerkelijk, omdat — zoals men bij vergelijking van de in de verschillende tabellen opgenomen cijferreeksen kan opmerken — in het land als geheel eerder het omgekeerde regel is. Een verklaring laat zich zonder meer niet geven.

Beide groepen behoren weer tot de gebieden met een vroege daling. In de protestante groep begint deze reeds na 1865, in de katholieke groep na 1870. Gedurende de dalingsperiode wordt het verschil tussen beide groepen eerst nog iets groter, omdat aanvankelijk de daling in de protestante groep iets sneller verloopt dan bij de katholieke groep. Omstreeks de eeuwwisseling is in de eerstgenoemde groep de daling voltooid, bij de katholieke groep loopt ze nog door tot in de periode 1911—1915. Dan is, het uitgangspunt in aanmerking genomen (resp. 42,7 en 38,3⁰/₀₀ voor het begin der daling), de daling bij de katholieke groep nog iets sterker geweest dan bij de protestante groep. In en na de eerste wereldoorlog treedt dan weer de ons zo langzamerhand bekende differentiatie op, die hier vermoedelijk versterkt is, doordat toen de ontwikkeling van de tuinbouw in de katholieke gemeentegroep sterker is geweest dan in de protestante groep. (Men zie tabel 2 en over de ontwikkeling van de tuinbouw in West-Friesland in het algemeen: C. Rietsema, *Agrarische bedrijfsvormen in Hollands Noorderkwartier*, 1950). Ook hier wordt de periode van differentiatie weer gevolgd door een periode van toenadering, zodat tenslotte in de laatste periode, waarover de gegevens voor de beide gemeentengroepen konden worden berekend, de verschillen nog slechts zeer gering zijn.

Zo toont dus deze nadere analyse van de ontwikkeling der geboorten in de West-friese gemeenten aan, dat — in tegenstelling tot de mening van Van Heek — de mate waarin en het tijdstip waarop de tuinbouw zich ontwikkelt, voor het verloop van de geboortencijfers, zowel in de katholieke als in de niet-katholieke gemeenten, van zeer grote betekenis is. Duidelijker nog dan bij de vergelijking van de totale

Tabel 3. — Geboortencijfers 1850—1960 in een aantal groepen van gemeenten in de provincies Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant.

1	Zuid-Holland		Zeeland		Noord-Brabant		
	2	3	4	5	6	7	8
	A	B	A	B	A	B	A
periode	Berkel + Schipluiden + Leuschedam + Nootdorp + Zoeterwoude	Benthuizen + Berkenwoude + Capelle a/d IJssel + Goudere- rak + Moerkapelle + Nieuwer- kerk a/d IJssel + Oudekerk a/d IJ + Stolkwijk + Zeverhuizen	Vogelwaarde + Hontenisse + + Graauw en Langendam + Hooftplaat + Overslag + Koewacht	Zaamslag + Hoek + Retranchement + Zuidzande + Nieuwvliet + Groede + Cadzand	Nieuw-Vossemeer + Steenbergen + Wouw	Klundert + Willenstad + Flinaart + Dinteloord	Bakel ca + Someren + Maarheeze + Luyksgestel + Riethoven + Leende
1851—1855	39,5	42,4	38,7	39,0	26,8	35,0	21,1
1856—1860	38,1	41,1	39,0	40,8	26,4	34,6	23,2
1861—1865	43,5	44,9	43,3	42,7	29,5	43,4	24,9
1866—1870	42,6	45,1	40,1	39,1	29,9	41,4	26,2
1871—1875	41,2	41,8	41,5	40,0	33,0	40,1	27,0
1876—1880	38,5	45,2	35,5	38,0	33,0	37,8	26,5
1881—1885	36,5	42,0	29,4	33,1	31,4	34,5	27,2
1886—1890	34,4	38,6	29,4	32,2	30,8	34,2	25,4
1891—1895	32,7	37,5	31,5	31,4	31,8	32,8	25,7
1896—1900	31,4	36,4	32,6	30,7	32,1	33,9	28,4
1901—1905	34,0	34,4	33,3	29,4	35,1	35,1	30,7
1906—1910	32,5	34,0	31,0	28,2	34,0	32,3	30,5
1911—1915	33,5	31,8	28,7	25,6	31,5	32,2	32,0
1916—1920	34,5	30,6	28,7	24,3	31,4	31,0	33,0
1921—1925	34,4	29,7	26,1	20,9	31,3	30,1	37,9
1926—1930	33,4	27,3	23,1	17,1	27,2	28,3	35,0
1931—1935	31,4	24,3	20,9	16,2	24,2	24,6	32,6
1936—1940	29,1	21,9	18,5	16,2	22,9	22,4	30,6
1941—1945	28,3	22,0	21,2	18,0	26,4	25,7	31,5
1946—1950	30,7	26,0	22,3	20,4	26,8	27,6	33,2
1951—1955	28,0	23,5	19,9	15,1	23,5	24,3	30,2
1956—1960	26,7	23,5	19,1	15,0	22,7	23,0	29,5

groep van overwegend katholieke en overwegend niet-katholieke gemeenten blijkt bij deze nadere analyse, dat ook hier de katholieke en de niet-katholieke gemeenten in wezen dezelfde lijn volgen en dat er slechts sprake is van een accentverschil, dat optreedt nadat eerst over enige tientallen jaren het dalingsproces ongeveer parallel liep.

Voor *Zuid-Holland* heb ik ook weer dezelfde groepering van overwegend katholieke en overwegend niet-katholieke gemeenten genomen als Van Heek. Wel heel duidelijk

blijkt ook hier, hoe misleidend het buiten beschouwing laten van de gegevens vóór omstreeks 1910 werkt. Tot 1910 immers zijn steeds de cijfers voor de overwegend protestante gemeenten hoger, vaak zelfs beduidend hoger dan die in de overwegend katholieke gemeentengroep; eerst daarna zijn de cijfers voor de katholieke gemeenten hoger.

Ook hier hebben we weer te maken met een gebied van vroege daling, al valt het begin iets later dan in West-Friesland. Men kan er over twisten of men het begin voor de katholieke gemeenten moet stellen omstreeks 1865 of na omstreeks 1875, maar het valt in ieder geval eerder dan dat bij de protestante gemeenten, waar het begin van de daling pas na 1880 valt te stellen. De daling in de katholieke groep verloopt aanvankelijk relatief snel, waardoor in de negentiger jaren de verschillen vrij groot worden. Na 1910 treedt dan weer de nu wel bekende differentiatie in, die nauwelijks met een verhoging van het geboortencijfer van de katholieken, maar met een vertraging in de daling gepaard gaat. Er zij overigens op gewezen, dat met name in de katholieke gemeentengroep (Berkel!) sedert het begin van deze eeuw zich een vrij belangrijke ontwikkeling van de tuinbouw heeft voorgedaan, die vermoedelijk het „katholiek accent” heeft gestimuleerd. De maxima van de verschillen vallen hier in de dertiger jaren. Ook hier volgt daarna weer een toenadering, zodat in de laatste periode waarover de gegevens zijn berekend, de verschillen weer zeer gering zijn geworden.

In *Zeeland* leveren een aantal gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen goede vergelijkings- objecten, die Van Heek, jammer genoeg, niet heeft gebruikt. Het zijn enerzijds de overwegend agrarische gemeenten Vogelwaarde, Hontenisse, Grauw en Langendam, Hoofdplaat, Overslag en Koewacht met resp. 96,4, 93,8, 98,7, 83,5, 86,8 en 98,1% katholieken en anderzijds de eveneens agrarische gemeenten Zaamslag, Hoek, Retranchement, Zuidzande, Nieuwvliet, Groede en Cadzand, met resp. 1,8, 3,4, 5,1, 5,3, 3,8, 19,0 en 3,3% katholieken. Ook hier weer een gebied van vroege daling, die begint na omstreeks 1875. Aanvankelijk is de daling bij de katholieke gemeenten duidelijk sneller dan bij de protestante. Omstreeks de eeuwwisseling treedt ook hier echter het accentverschil op. Er ontstaat enige vertraging in de daling van het geboortencijfer in de katholieke gemeenten en hoewel daarna, met behoud van het ontstane verschil, de daling in beide groepen ongeveer parallel voortschrijdt, tenderen toch ook hier weer de verschillen in de twintiger jaren tot een zeker maximum, waarna dan weer de toenadering volgt. Opvallend zijn na de dertiger jaren de relatief lage waarden, die de geboortencijfers bij katholieken zowel als protestanten, bereiken.

Tot zover het overzicht over een aantal gebieden in het noorden en westen van het land. Het proces van de daling der geboortencijfers vertoont in alle gebieden, ongeacht het percentage katholieken resp. niet-katholieken, een grote overeenstemming. Overal hebben we hier te maken met gebieden waar de daling van de geboorten vroeg optreedt, omstreeks 1875 of daarvoor. Bij vergelijking van relatief sterk katholieke gebieden en relatief sterk protestante gebieden bleek steeds — ook al waren

er, afwisselend in verschillende richtingen, secundaire verschillen — dat in de eerstentallen jaren het dalingsproces in de sterk katholieke en de sterk protestante gebieden vrijwel parallel verloopt. Daarna — variërende van omstreeks de eeuwwisseling tot de eerste wereldoorlog — begint overal een zekere differentiatie tussen de sterk katholieke en de sterk protestante gebieden op te treden, waardoor de geboortencijfers voor de katholieken wat hoger komen te liggen. De verschillen tenderen naar maxima in de twintiger of dertiger jaren, waarna ze weer geringer worden en in de recente jaren weer van betrekkelijk geringe betekenis zijn.

Vervolgens *Noord-Brabant*. In deze provincie treffen we in het westen naast vrijwel homogeen katholieke gemeenten een aantal overwegend niet-katholieke gemeenten aan, zodat hier een vergelijking weer mogelijk is, ook al woont er in de meeste overwegend protestante gemeenten een hoger percentage katholieken, dan de 20—30% die Van Heek zich als grens stelde.

Als overwegend protestante en overwegend agrarische gemeenten dienen zich aan Klundert, Willemstad, Fijnaart en Dinteloord met resp. 35,4, 10,0, 45,3 en 42,1% katholieken, als overwegend katholiek en overwegend agrarisch, Nieuw-Vossemeer, Steenberg en Wouw, met resp. 91,0, 93,4 en 99,0% katholieken. Wanneer we eerst een ogenblik naar het katholieke gemeentengroep afzonderlijk kijken, dan valt direct op, dat we hier hebben te maken met een geheel ander type van geboortenontwikkeling, n.l. het *type van de middel-late daling*. Het geboortencijfer in deze gemeenten blijft, zij het met een geringere terugslag gedurende de grote landbouwcrisis, stijgen van 1850 tot 1905. Eerst daarna treedt een daling op, die zich met enige schommelingen voortzet tot nu toe.

De overwegend protestante groep gedraagt zich aanvankelijk belangrijk anders dan de overwegend katholieke groep. Evenals bij de meeste gemeentengroepen die we in het westen en noorden ontmoeten, vinden we hier vóór 1875 relatief hoge cijfers, die wijzen op de ontwikkeling van wat ik elders heb aangeduid als de proletarische tussenfase, terwijl de katholieke groep dan nog duidelijk het beeld toont van de agrarisch-ambachtelijke fase. Aanvankelijk lijkt het protestante gebied een gebied van vroege daling. Maar na 1875 verandert het beeld. De daling is gedurende de periode tot 1905 betrekkelijk gering en merkwaardigerwijs ligt in de periode 1901—1905 het geboortencijfer precies op dezelfde hoogte als in de overwegend katholieke groep. En vanaf die tijd blijft dat feitelijk zo. De daling in het overwegend katholieke en het overwegend protestante gebied verloopt tot op deze tijd vrijwel volkomen parallel. Nu al ongeveer 60 jaren lang vertonen dus een overwegend katholiek en een overwegend protestant gebied een geheel overeenkomstig patroon van geboortenontwikkeling. In feite gedraagt het overwegend protestante gebied zich na 1875 als een gebied van middel-late daling.

Het derde type, dat van de late daling, ontmoeten we tenslotte in het oosten van Noord-Brabant. Als voorbeeld werden gekozen de overwegend agrarische gemeenten in het zuidoosten, n.l. Bakel en Milheeze, Someren, Maarheeze, Luykgestel en Riet-

Tabel 4. — Geboortencijfers 1850—1960 in een aantal groepen van gemeenten in de provincies Gelderland, Overijssel en Drente.

1	Gelderland				Overijssel			Drente	
	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	A	B	A	B	B	A	A	A	B
periode	Huissen + Gendt + Bemmel	Kesieren + Lienden + Echfeld + Dodzwaard	Duiven + Lichten-voorde + Wehl	Zelhem + Aalten	Bathmen + Markelo + Holten	Weerselo + Tubbergen	Heino	Raalte	Oosterhesselen + Zveelo + Roldo + Beilen + Westerbork + Havelte + Dwingelo + Diever + Peize + Rumen + Vries + Vledder
1851—1855	27,7	33,7	24,8	28,2	31,3	23,0	31,3	25,8	32,2
1856—1860	30,0	35,4	25,5	29,6	31,5	24,5	29,5	27,6	31,7
1861—1865	32,0	34,0	26,1	32,0	33,2	24,3	26,0	28,1	31,9
1866—1870	31,1	35,2	27,1	29,1	31,5	25,2	24,4	27,5	30,8
1871—1875	33,7	34,8	28,6	31,2	29,8	26,3	28,1	27,3	30,7
1876—1880	34,3	37,1	31,0	30,7	27,3	27,0	28,8	28,1	31,5
1881—1885	32,3	34,4	28,6	28,0	28,4	25,1	29,4	27,2	30,3
1886—1890	31,3	33,0	27,8	28,5	29,8	26,2	28,7	29,8	31,7
1891—1895	27,6	31,9	27,6	30,7	29,4	28,0	31,1	28,5	32,0
1896—1900	28,0	31,8	28,5	32,1	30,0	28,9	28,6	30,7	33,0
1901—1905	27,9	31,0	29,9	31,2	28,5	30,4	26,7	32,0	34,0
1906—1910	29,1	29,3	30,8	31,3	26,3	30,9	25,5	32,7	32,1
1911—1915	30,1	27,9	30,1	29,6	26,9	31,6	27,3	31,5	30,8
1916—1920	30,1	27,6	29,9	28,9	26,1	31,4	28,0	34,1	30,7
1921—1925	30,1	26,6	33,8	29,1	24,9	32,5	28,7	35,4	29,4
1926—1930	29,5	23,3	32,7	27,4	23,1	32,5	32,6	35,8	26,5
1931—1935	27,7	21,1	30,6	25,9	21,4	29,1	26,4	33,0	23,5
1936—1940	25,5	19,0	28,0	22,6	19,9	25,7	23,8	29,0	21,4
1941—1945	25,9	21,2	27,4	24,1	20,9	25,0	24,1	29,4	23,3
1946—1950	34,0	35,6	30,9	25,2	21,2	26,9	28,7	31,2	25,0
1951—1955	29,4	23,0	30,1	23,0	18,7	28,5	28,9	31,1	26,4
1956—1960	26,3	21,2	28,7	22,8	18,9	28,4	28,4	31,3	21,7

hoven, alle met meer dan 95% katholieken. We zien hier uiterst lage cijfers omstreeks 1850, die met een geringe terugslag gedurende de grote landbouwcrisis regelmatig en langzaam oplopen, totdat in de twintiger jaren van deze eeuw een maximum wordt bereikt. Daarna treedt een geleidelijke daling op, die met een onderbreking in de jaren van de baby-boom tot nu toe doorzet.

In *Gelderland* nemen we weer contact op met Van Heck, die daar vergelijkingen maakt tussen gemeenten in het rivierengebied en in de Achterhoek. Wat de gemeentengroepen in het rivierengebied betreft, ik heb bij de overwegend protestante groep de gemeente Hemmen buiten beschouwing gelaten, daar deze thans deel uitmaakt van de gemeente Valburg. Voor het totaalcijfer maakt het weinig uit, omdat Hemmen maar een paar honderd inwoners had.

Weinig gelukkig is de samenstelling van de katholieke groep, waarin het oude

stadje Huissen domineert (ongeveer de helft van het totaal inwoners van de groep). Huissen heeft, zowel staatkundig als economisch, een van de omgeving zeer afwijkende geschiedenis en hoort eigenlijk in een vergelijking als hier bedoeld nauwelijks thuis. Van Heek's opmerking, dat Huissen door Arnhem zou zijn beïnvloed, is behalve misschien voor de zeer recente jaren, onjuist. Huissen is steeds een merkwaardig sterk in zich zelf besloten gemeenschap geweest.

Vergelijken we ondanks deze bezwaren beide groepen toch — de overwegend protestante dus zonder Hemmen — dan valt op, dat ook hier, tot op het tijdstip dat Van Heek zijn vergelijking begint, de geboortencijfers in de katholieke groep regelmatig lager liggen dan bij de protestante groep. Deze protestante groep vertoont een vrij regelmatig beeld. Men zou de ontwikkeling het best kunnen aanduiden als een verlate vroege daling. Het maximum vóór de daling komt betrekkelijk laat en de daling is aanvankelijk niet bijzonder snel. Zouden we de er wat uitspringende cijfers voor de periode 1876—1880 buiten beschouwing laten, dan zouden we bijna van een middel-late daling kunnen spreken. Opvallend is overigens alleen de enorme invloed van de geboortenstijging gedurende de baby-boom.

In wezen draagt de ontwikkeling in de katholieke groep, tot in het begin van deze eeuw op een lager niveau, ongeveer hetzelfde karakter. Deze groep vertoont ook een maximum in de periode 1876—1880 en laat daarna enige tientallen jaren lang ongeveer dezelfde daling zien. Omstreeks 1910 treedt dan het ons uit het westen en noorden bekende accentverschil in, met een maximum omstreeks 1930, waarna, zij het met schommelingen, weer de eveneens bekende toenadering volgt. De verschillen ten gunste van de katholieke groep na 1910 zijn echter in het algemeen betrekkelijk gering. Het is bovendien de vraag in hoeverre dit accentverschil moet worden toegeschreven aan de religieuze verschillen tussen beide groepen. Vooral na 1900 kwam n.l. in Huissen en in geringere mate ook in het aangrenzende katholieke gebied, de tuinbouw tot ontwikkeling en — zoals uit het Westfriese voorbeeld blijkt — kan deze een belangrijk stimulerende invloed hebben op het geboortencijfer.

Op een merkwaardige wijze lijkt — althans op het eerste oog — Van Heek te zijn omgesprongen met zijn vergelijking in de Gelderse Achterhoek. Hij trekt zich naar het schijnt niet veel aan van wat ik heb geschreven, ja zelfs niet als hij het zelf citeert. Hij begint zijn paragrafen over de vergelijking van gebieden — en hij fundeert ze hierop — met het hiervoor ook reeds ter sprake gekomen citaat van blz. 37 van mijn artikel beginnende met: „Zou men in het deel van Nederland, dat tot aan het begin der dertiger jaren in de sterke daling van het geboortencijfer betrokken raakt...” Hierop volgt dan onmiddellijk in zijn artikel de vergelijking van de gemeenten in Achterhoek en Lijmers. In mijn artikel wees ik er echter uitdrukkelijk op, dat een deel van dat gebied vóór de dertiger jaren nog *niet* in een sterke daling betrokken is en het is dan wel enigszins zonderling, dat Van Heek direct na deze passage te hebben geciteerd, zonder verder commentaar, op dit gebied los trekt. Beslist een symptoom van onvoldoende lezen is de opmerking in de noot op blz. 93 waar Van Heek, aanhakende bij mijn opmerking over het achterblijven bij de omgeving van de daling in Heino en Raalte, zegt: „De desbetreffende cijfers van het door ons onderzochte gebied in Z.O.-Gelderland zijn echter eveneens ten opzichte van de periode 1930—1939 zeer weinig gedaald.” Kennelijk doelt Van

Heek hier op de ontwikkeling na 1930—1939. Mijn opmerking over Raalte en Heino had echter betrekking op de periode 1901—1905 tot 1931—1935.

Het gevolg van deze negatie van hetgeen ik heb geschreven is, dat Van Heek's vergelijking als reactie op mijn betoog geringe waarde heeft. Ik heb op blz. 36 wat Twente en Salland en de Gelderse Achterhoek + Lijmers betreft, uitdrukkelijk verschil gemaakt tussen een „smalle band van gemeenten langs de oostgrens”, waar ook de periode 1901—1905 tot 1931—1935 niet of nauwelijks van geboortendaling sprake was en de meer westelijke delen, waar reeds toen of eerder dalingen van betekenis waren opgetreden. Ik heb weliswaar de grens tussen beide gebieden in de betreffende passage niet nauwkeurig afgebakend, maar zowel uit de aanduiding „smalle band langs de oostgrens” zelf als uit de ligging van de gemeenten, die in het verband van deze passage wel worden genoemd, blijkt zonder meer duidelijk, dat de gemeenten Gorssel, Vorden en Warnsveld, die Van Heek noemt in zijn groep van protestante gemeenten, niet bij die smalle band horen. Het is overigens bekend genoeg, dat de gemeenten ten oosten van Zutfen reeds tamelijk vroeg relatief lage geboortencijfers vertonen. Vergelijking met de katholieke gemeenten die Van Heek in zijn lijst opneemt en die alle behoren tot de gordel van late daling, is als argument tegen mijn conclusie daarom zinloos.

Of is het misschien zo, dat Van Heek helemaal niet bedoelt op mijn opmerkingen over de Gelderse Achterhoek en Twente te reageren? Hoewel hij merkwaardigerwijs in de tweede alinea van zijn paragraaf over: „Het geboortenniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken onder invloed van geografisch isolement en godsdienstofactor” wel spreekt over „de oostelijke periferie van Gelderland en Overijssel” (zie ook mijn artikel op blz. 51), schrijft hij in de daarop volgende alinea: „Immers in tegenstelling tot de door Hofstee vermelde delen van Noord-Brabant en Limburg liggen in de Gelderse Achterhoek, Salland en de Betuwe, overwegend katholieke en overwegend niet-katholieke gemeenten van overigens vrijwel gelijke sociaal-economische structuur in elkaars onmiddellijke nabijheid, zodat de isolementsfactor ten opzichte van West- en Noord-Nederland en buitenlandse cultuurcentra, bij onderlinge vergelijking der gemeenten vrijwel kan worden geëlimineerd.”

Is dit een stilzwijgende ontkenning van mijn stilzwijgende aanname, dat er in de Gelderse Achterhoek wel degelijk verschil bestaat t.a.v. het tijdstip, waarop de smalle band langs de oostgrens en het overige deel, met name de hoek om Zutfen, zich het moderne cultuurpatroon eigen maakte? Wanneer dit het geval is, dan wil ik hier thans gaarne vaststellen, dat ik wel degelijk van mening ben dat de hoek om Zutfen, wat dit betreft, een duidelijke voorsprong heeft gehad. Zutfen is vooral in het begin, veel meer dan Arnhem, om niet te spreken van Doesburg, de poort geweest waardoor de „beschaving” uit het westen de Achterhoek binnendrong. Waarschijnlijk heeft t.a.v. Salland Deventer een soortgelijke rol gespeeld. Zutfen was van oudsher als cultureel centrum belangrijk voor de Achterhoek. Het was de „grote” stad, die zijn invloed over de omgeving uitstraalde. Het was het eerste centrum in de Achterhoek zelf dat zijn eigen spoorverbinding kreeg en van waar uit het eerste het spoor werkelijk de Achterhoek binnendrong. Betrekkelijk vroeg had het ook al een vaste verbinding over de IJssel voor het wegverkeer. Van dit alles heeft de naaste omgeving cultureel het meeste geprofiteerd. Het valt b.v. op, dat een vergelijkend onderzoek

naar het volgen van lager onderwijs in de Gelderse Achterhoek aan het eind van de 19de eeuw laat zien, dat de krans van gemeenten om Zutfen bijzonder goed voor de dag komt. Van de rest van het gebied in kwestie toont vooral de Lijmers ongunstige cijfers. Het is wel interessant hier meteen op te merken, dat het gebied oostelijk van Deventer gunstiger cijfers toont dan Twente, vooral dan het noordoosten van Twente. Een ongunstige uitzondering in Salland echter vormt het straks nog te bespreken Raalte. Wanneer in 1955 wordt onderzocht, hoe het in Nederland staat met het vakonderwijs dat landbouwers hebben genoten, dan blijkt dat om Zutfen, zich uitstrekkende zowel in Gelderland als over het aangrenzende deel van Overijssel, een krans van gemeenten ligt, die zich tegenover de oostelijker gelegen gemeenten kenmerken door relatief hoge cijfers. Hoewel Winterswijk dan ook reeds lang een landbouwwinterschool heeft, is daar in de omgeving, met uitzondering van één gemeente, het percentage met landbouwonderwijs aanzienlijk lager dan in de omgeving van Zutfen. Opvallend is ook dat de omgeving van Zutfen reeds vroeg relatief gunstige sterftecijfers vertoont vergeleken met de rest van de Achterhoek en — zij het met schommelingen — over een lange periode, dit blijft doen al komt om begrijpelijke redenen naderhand meestal ook Winterswijk relatief gunstig voor de dag. Opmerkelijk is dat, wat dit betreft, de Lijmers, althans het zuidelijk deel, vaak beter voor de dag komt dan het oostelijk en middendeel van de Achterhoek. Er is dus, ook al laat zich een duidelijke grens moeilijk aangeven, voldoende reden om een onderscheid te maken tussen de omgeving van Zutfen en de strook langs de grens. Ook vanuit dit gezichtspunt gezien is Van Heek's groepering dus niet aanvaardbaar. Enigszins geschikt voor vergelijking met de overwegend katholieke groep van Van Heek zijn eigenlijk alleen maar de gemeenten Aalten en Zelhem (resp. 18,3 en 12,0% katholieken in 1947). Wat in de eerste plaats opvalt is de uiterst geringe variatie in geboortencijfers, die zich in beide groepen over lange jaren voordoen. In de protestante groep bewegen de cijfers zich vanaf 1850 tot de periode 1921—1925 vrijwel op precies hetzelfde peil, zo omstreeks 30. In de katholieke groep liggen ze in de 19de eeuw iets lager, vooral tot 1875, zodat tot 1910 het geboortencijfer in de katholieke groep iets lager ligt dan in de protestante groep. In de 10 jaren na 1910 treedt dan voor beide groepen een geringe daling in, die echter bij de protestante groep iets sterker is dan bij de katholieke. Van een werkelijk duidelijk doorzetten van de daling is dan echter nog geen sprake. In de periode 1921—1925 liggen beide groepen hoger dan in de periode daarvoor. Evenals in het westen in verschillende gevallen in een vroeger stadium, neemt dan echter de katholieke groep een sprongetje boven de protestante groep uit. Nadat deze sprong genomen is, volgt echter voor beide groepen tot de tweede oorlog een duidelijke daling. Na een stagnatie in en na de oorlog schijnt thans de daling in beide groepen zich weer voort te zetten. In wezen hebben we hier bij beide groepen te maken met een late daling, waarbij vooral bij de protestante groep het oplopen van lage begincijfers in het midden van de vorige eeuw tot het maximum een veel minder uitgesproken karakter draagt dan in het noordoosten van Brabant. Ook bij deze gevallen van late daling valt een typisch katholiek „accent” te constateren, dat hier echter pas na 1920 duidelijk optreedt. Opgemerkt zij hierbij, dat van de gemeenten in de katholieke groep Duiven een aanzienlijke ontwikkeling van de tuinbouw vertoont.

In *Overijssel* geeft Van Heek cijfers over Raalte en Heino als overwegend katholieke gemeenten tegenover Bathmen, Markelo en Holten als overwegend protestante gemeenten, terwijl hij verder, zonder uitvoerige cijfers te vermelden, de overwegend katholieke gemeenten Tubbergen en Weerselo en Ootmarsum noemt, waarbij de laatste gemeente, vanwege haar lager percentage agrariërs, misschien beter buiten beschouwing kan blijven. Het is duidelijk, dat vergelijking tussen de katholieke Twentse gemeenten en de drie protestante gemeenten in Salland, zoals Van Heek die terloops maakt, als argument tegen mijn betoog niet toelaatbaar is, omdat de Twentse gemeenten vallen in de „smalle band langs de oostgrens” met late daling, terwijl de Sallandse gemeenten in kwestie een vroegere (middel-late) daling vertonen. Heino en Raalte worden op blz. 36 juist genoemd als gemeenten in dit gebied, die een uitzondering vormen op de algemene daling in de periode 1901—1905 tot 1931—1935. Terloops zij hierbij opgemerkt, dat het feit, dat deze uitzonderlijke positie van Heino en Raalte uitdrukkelijk werd vermeld, Van Heek's vergelijking van deze gemeenten met de protestante groep in Salland als argument enigszins tot een slag in de lucht maakt. Het feit was immers reeds geconstateerd en erkend. Op zichzelf echter zijn de gegevens betreffende de verschillende gemeentegroepen interessant. Kijken we eerst naar Weerselo en Tubbergen, dan geven deze een bijzonder fraai voorbeeld van het type van late daling. Wel is ook hier het stijgen van het laagtepunt in 1850 naar het maximum tussen 1920 en 1930 iets minder scherp dan in Noord-Brabant, maar overigens is de overeenkomst treffend. Anderzijds geeft de protestante groep in Salland een mooi voorbeeld van een middel-late daling. Na een zeer lichte teruggang gedurende de grote landbouwcrisis aan het eind van de vorige eeuw ligt het geboortecijfer omstreeks 1900 weer op hetzelfde peil als vóór de crisis. Daarna begint de daling, die met een lichte onderbreking gedurende de baby-boom, voortduurt tot nu toe en uiteindelijk tot vrij lage cijfers leidt.

En dan Heino en Raalte, waarvan in tabel 4 de cijfers afzonderlijk zijn gegeven, omdat ze in feite een geheel verschillende demografische geschiedenis hebben. Heino volgt jarenlang, en wel tot ongeveer 1910, vrijwel hetzelfde patroon als de protestante groep in Salland, al zijn in de eerste 60 jaar na 1850 in het algemeen de cijfers iets lager dan bij de protestante groep. Heino begint na 1895 dan ook duidelijk met de middel-late daling, na een herstel uit een lichte daling gedurende de landbouwcrisis en omstreeks 1910 worden relatief lage waarden bereikt. Na dit ietwat raadselachtige jaar volgt echter ook hier de bekende differentiatie. Laten we de uitschieter in Heino in de jaren 1926—1930, die nergens een parallel vindt en die dus wel als toevallig moet worden beschouwd, buiten beschouwing, dan blijft het verschil tussen Heino en de protestante groep betrekkelijk gering, zodat vlak voor de tweede wereldoorlog Heino tot relatief lage cijfers komt. Met een enkele uitzondering zijn van 1910 tot 1940 de verschillen tussen Heino en Raalte aanzienlijk groter dan die tussen Heino en de protestante groep. In en na de oorlog worden de verschillen tussen Heino en de protestante groep echter aanzienlijk, hoewel de laatste periode weer een zekere toenadering schijnt te tonen, waarvan echter nog moet worden afgewacht of deze zal voortgaan.

Past Heino dus in wezen wel in het kader van het gebied van de middel-late daling, waarin het door zijn ligging thuis hoort, met Raalte is dit niet het geval. Het vormt

welhaast een klassiek voorbeeld van het type van de late daling. Evenals de gemeenten in oostelijk Brabant en in Weerselo en Tubbergen begint het met lage cijfers in het midden der vorige eeuw, die geleidelijk oplopen tot een maximum dat ook hier in de twintiger jaren valt. Daarna treedt de daling op, die ook hier onderbroken wordt door de ontwikkeling in de oorlog en in de naoorlogse jaren. Op te merken valt dat verschillende symptomen er op wijzen dat Raalte lang in een sterk isolement heeft verkeerd.

Tenslotte dan *Drente*, dat een bijzonder aantrekkelijk gebied vormt voor de studie van het geboortencijfer, omdat hier een groot aangesloten gebied te vinden valt dat, wat economische structuur en godsdienstige verhoudingen betreft, vrijwel homogeen is. Het zijn de overwegend agrarisch en vrijwel volledig protestante gemeenten Oosterhesselen, Zweelo, Rolde, Beilen, Westerbork, Havelte, Dwingelo, Diever, Peize, Ruinen, Vries en Vledder. De ontwikkeling van de geboortencijfers op de Drentse zandgronden geeft weer een bijzonder fraai voorbeeld van een middel-late daling. Zonder dat er in de cijfers vóór die tijd nu zo erg veel variatie zit, tenderen deze toch tot een zeker maximum omstreeks de eeuwwisseling. Dan begint een daling, die regelmatig voortschrijdt tot de tweede wereldoorlog, die ook hier aanleiding geeft tot een onderbreking. Bijzonder interessant is een vergelijking van het verloop van de geboortencijfers in Drente na 1900 met die van de katholieke groep in westelijk Noord-Brabant. De overeenkomst is treffend en vormt een waarschuwing voor degenen, die snel geneigd zijn aan de religie het primaat toe te kennen in de ontwikkeling van de geboorten.

Voor ik tot conclusies kom nog enkele opmerkingen over de rest van het materiaal van Van Heek. In de eerste plaats de vergelijking per provincie van het aantal levendgeboren kinderen per voltoid huwelijk gesloten in de periode 1924—1928 voor de katholieken en voor de rest. Kon hiervoor worden aangetoond, dat Van Heek door zich te beperken tot de laatste 50 jaren van onze demografische geschiedenis een vertekend beeld geeft, niet alleen van de ontwikkeling van de daling van de geboorten, maar ook van de verhoudingen tussen de geboortenniveaus in verschillende perioden, deze tabel spant wat dit betreft wel de kroon. Zoals uit het voorgaande duidelijk is geworden, lopen in de twintiger jaren of kort daarna, als de hier in bespreking zijnde huwelijken in de voortplanting zijn betrokken, in de gebieden met vroege daling de verschillen in de geboortencijfers, die een gevolg zijn van de „differentiatie” tussen katholieken en niet-katholieken, naar hun maximum. In de gebieden met late daling, waarin vooral katholieke gebieden zijn betrokken, zagen we dat eveneens maxima in de twintiger jaren optreden. Zo zijn b.v. ook de verschillen tussen de huwelijksvruchtbaarheidscijfers van het Rijk als geheel en Noord-Brabant nooit groter geweest dan in de twintiger jaren. De verschillen die Van Heek voor deze jaren vindt zijn dus vermoedelijk wel ongeveer de grootste die in de gehele demografische geschiedenis van Nederland zijn voorgekomen. Het wil mij voorkomen, dat Van Heek zijn lezers hierop had dienen te wijzen. Ook uit zijn eigen vergelijkingsmateriaal blijkt immers, dat bijna steeds de grootste verschillen in vruchtbaarheid tussen de overwegend katholieke en de overwegend protestante ge-

meenten worden gevonden in het volkstellingsjaar 1930. Alleen in West-Friesland zijn de verschillen in 1920 en 1930 ongeveer gelijk.

Wordt hierdoor de waarde van de tabel als bewijsmateriaal al bijzonder verzwakt, er zijn verschillende andere redenen waardoor het rauwelings etaleren van deze provinciale cijfers van twijfelachtige waarde is.

1) Van Heek heeft in het geheel geen rekening gehouden met de verspreiding van gebieden met vroege, middel-late en late daling in de provincies. Dit spreekt wel bijzonder scherp in Drente, waar vrijwel alle katholieken zijn geconcentreerd in de oostelijke veenkoloniën (in Emmen alleen in 1947 meer dan de helft van alle katholieken in Drente). Zoals bekend, kenden in de twintiger jaren in deze veengebieden protestanten, zowel als katholieken, vergeleken met de rest van Drente, bijzonder hoge geboortencijfers. De cijfers voor de provincie als geheel zeggen dus feitelijk niets. In verzwakte mate geldt dit ook voor Groningen, waar in de jonge veenkoloniale gebieden van Onstwedde en Vlagtwedde relatief veel katholieken wonen, terwijl ook daar de geboortencijfers bij de gehele bevolking vrij lang hoog bleven. Zéér duidelijk geldt het bezwaar ook voor Overijssel en Gelderland, waar de katholieke gemeenten immers een groot aandeel hebben in de „band” van gemeenten met late daling langs de oostgrens. Natuurlijk geldt dit bezwaar ook voor Noord-Brabant, waar de niet-katholieken grotendeels geconcentreerd zijn in het westen, waar, zoals we hebben aangetoond, in de twintiger jaren, zowel bij katholieken als niet-katholieken, de daling ver voortgeschreden was, terwijl in de gebieden van late daling in het oosten van de provincie de geboorten op hun maximum stonden. Houdt men er verder rekening mee, dat in Brabant, naast het gebied in het westen, Eindhoven een belangrijke concentratie van niet-katholieken vormt en dat het daar gaat om immigranten, die hun voortplantingspatroon van elders in het land hebben meegebracht, zodat zij eigenlijk in deze vergelijking buiten beschouwing dienen te blijven, dan verliezen de cijfers, die Van Heek in een afzonderlijk tabelletje voor Brabant en Limburg heeft opgenomen, alle bewijskracht;

2) Van Heek houdt geen rekening met de verschillen in de sociale structuur tussen het katholieke en het niet-katholieke volksdeel, die vooral enige tientallen jaren geleden nog zeer duidelijk waren, terwijl toen de verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid tussen de hogere en lagere lagen van de samenleving nog zeer aanzienlijk waren;

3) In het bijzonder geldt dit ten aanzien van het aandeel van de beide volksdelen in de agrarische bevolking. Het is bekend, dat van de katholieken een relatief groot percentage in de landbouw werkt. Opvallend is, dat vrijwel alle tuinbouwgebieden in Nederland een zeer sterke tot overwegend katholieke inslag hebben en dat het percentage katholieke tuinders nog steeds toeneemt;

4) Van Heek wijst zelf ten aanzien van Limburg al op de invloed van de migratie op het geboortencijfer der niet-katholieken, zodat daardoor de — geringe — verschillen tussen de geboortencijfers van katholieken en niet-katholieken hun bewijskracht verliezen. Zelf wees ik al op het geval Eindhoven. Het omgekeerde echter geldt ook. De katholieken uit de landsdelen met een late geboortendaling, die naar andere delen van het land zijn gemigreerd, zullen in het algemeen hun voortplantingspatroon — en wat nog substantiëler is, hun kinderen — hebben meegebracht.

Zo is al met al deze vergelijking per provincie zonder commentaar, afgezien van ongelukkige keuze van het tijdvak, veel te grof om een bewijs van betekenis, voor welke stelling dan ook, op te leveren.

Merkwaardig is Van Heek's redenering t.a.v. Zeeland, waarvan hij moet erkennen dat de verschillen in huwelijksvruchtbaarheid tussen katholieken en niet-katholieken gering zijn. Hij schrijft dit toe aan de aard van het agrarische bedrijf. Afgezien van de juistheid van deze veronderstelling, is deze redenering wel opvallend en zij tast in wezen Van Heek's gehele stelling aan. De kerkelijk-religieuze verhoudingen zijn van primaire, althans zeer grote betekenis in de ontwikkeling van de geboorten, of ze zijn het niet. En als ze het wel zijn, moeten ze ook in Zeeland in het spel der factoren meespelen. Overigens liggen, blijkens de in het voorgaande besproken gegevens, de verhoudingen in andere vergelijkbare gebieden met relatief veel en relatief weinig katholieken in het westen en het noorden van het land, waar vroege daling optreedt, in principe niet veel anders dan in Zeeland, ook al zijn daar de verschillen iets geringer dan b.v. in Zuid-Holland. Een doorslaggevende reden om Zeeland in dit opzicht uit de rij der provincies te verbannen is er dan ook niet.

Een enkel woord over de vergelijking van de cijfers van verschillende steden, die Van Heek geeft. Bepaald erg overtuigend zijn deze cijfers niet. Men moet bij de beschouwing hiervan in de eerste plaats in aanmerking nemen, dat het aantal geborenen per 1000 vrouwen van de leeftijd van 20 tot 49 jaar maar een gebrekkige maatstaf is voor de „Kinderfreudigheid”. Van groot belang is de interne samenstelling van deze leeftijdsgroep. Nu lijdt de Ned. Herv. Kerk, zoals bekend, aan afsterven van onderen af, doordat veel jongeren van Ned. Herv. huize overgaan naar de groep van de onkerkelijken. Daardoor is de leeftijdsopbouw van de 20—49-jarige vrouwen in de Ned. Herv. Kerk, vanuit het oogpunt van de voortplanting gezien, veel ongunstiger niet alleen dan die van de katholieken en de gereformeerden, maar ook van die van de onkerkelijken (zie Volkstelling 1947, Serie B, deel 5, blz. 30). Dit verklaart vermoedelijk vrijwel volledig, waarom de cijfers van de Nederlands-hervormden in de steden in kwestie, met een enkele uitzondering, zo laag zijn. Ze zijn meestal zelfs aanzienlijk lager dan die van de groep die Van Heek samenvat onder het hoofd „overige en geen kerkelijke gezindten”, maar in de betreffende steden, die alle een laag percentage gereformeerden kennen, voor het overgrote gedeelte uit onkerkelijken bestaat. Verder is, zoals uit de gegevens van 1947 valt af te leiden, op het ogenblik de leeftijdsopbouw in de groep 20—49-jarigen bij de katholieken in Nederland als geheel en vermoedelijk ook in deze steden, gunstiger voor de voortplanting dan die van de gereformeerden en onkerkelijken, als gevolg van hogere geboortencijfers in vroegere jaren.

Denkt men dan verder nog aan een mogelijke invloed van verschillen in sociale structuur, dan blijft er van het onderscheid wel heel weinig over en vormen de cijfers eerder een bewijs voor de toenemende egalisering, dan voor het omgekeerde.

Tenslotte dan nog het geval *Tudderen*. Het schijnt Van Heek te zijn ontgaan, dat de stijging van de geboorten in Tudderen na overgang naar Nederlands bestuur alleen een bewijs voor zijn stelling vormt, als men die stelling reeds aanvaard heeft, m.a.w.

er is geen bewijs. Wat bewezen is, is dat in dit gebied het geboortencijfer enigszins is gestegen, terwijl dit in het aangrenzende Duitse gebied niet het geval was. Wat waarschijnlijk is, is dat dit is gebeurd onder invloed van het aangrenzende Nederlandse gebied in Limburg met een relatief hoog geboortencijfer. Dit overnemen van een geboortenpatroon van een omgeving waar men plotseling veel meer dan vroeger in nauw contact komt, vormt binnen het kader van mijn hypothese in geen enkel opzicht een moeilijkheid. Het gaat hier om het toevoegen van een nieuw element aan het spel der factoren, dat de hoogte van het geboortencijfer bepaalt, nadat eenmaal het moderne cultuurpatroon aanvaard is. De opmerking over de geringe toepasbaarheid van de hypothese van het moderne cultuurpatroon, die Van Heek in dit verband plaatst, moet worden toegeschreven aan het onvoldoende tot zich laten doordringen van de essentie van de hypothese. Het moderne cultuurpatroon schept voor iedere groep in principe de mogelijkheid zijn eigen geboortenfrequentie te kiezen, eventueel ook een hoger dan vroeger. De vraag waar het echter om draait is, waarom het aangrenzende gedeelte van Limburg nog een relatief hoog geboortencijfer heeft en niet een laag geboortencijfer, zoals b.v. het katholieke deel van Zeeuws-Vlaanderen. Volgens mij ligt dat in de eerste plaats aan het feit, dat het omgevende deel van Limburg, globaal gesproken, een gebied van late daling is, waar weliswaar nu het moderne cultuurpatroon al is geassimileerd, maar waar het spel der daarna optredende factoren nog niet voldoende is uitgekristalliseerd om zijn uiteindelijke effect te kunnen hebben. Ook hier gaat het tenslotte om het binnenlandse probleem en niet om een buitenlands of half-buitenlands. Zo komt ik dan tenslotte tot de volgende conclusies:

- 1) Er is in Nederland geen typisch katholiek patroon van de ontwikkeling van de geboortendaling. Wij hebben primair te maken met verschillende regionale patronen, die globaal kunnen worden onderscheiden in een vroeg, een middel-laag en een laag patroon van daling. Nauwkeuriger studie zal nadere detaillering van deze patronen vermoedelijk wel mogelijk maken. Vroege daling vindt men in de westelijke en noordelijke provincies, late daling in het zuidoosten en het uiterste oosten; daartussen vindt men — weer globaal gesproken — het gebied van de middel-late daling.
- 2) Er bestaat echter in de meeste katholieke gebieden, in vergelijking met overeenkomstige niet-katholieke gebieden, indien vroege of middel-late daling optreedt, een typisch katholiek accent op het algemene patroon van de daling, dat zich na het eind van de vorige eeuw en meestal omstreeks 1910 het eerst demonstreert. Dit leidt tot een zeker verschil tussen de geboortencijfers in de vergelijkbare katholieke en niet-katholieke gebieden ten gunste van de katholieke gebieden, dat meestal zijn maximum vindt in de twintiger of de dertiger jaren. Daarna treedt algemeen weer een toenadering van de geboortencijfers op. Ook tussen de vergelijkbare gebieden met late daling, die werden onderzocht, doet zich een verschil voor. Mede door de storende invloed van de laatste wereldoorlog valt over het verloop van deze verschillen nog niet veel te zeggen. Het effect van het „accent” is soms gering (Zeeuws-Vlaanderen), soms ontbreekt het geheel (Westelijk Noord-Brabant), soms is het van meer betekenis.

3) Nadere analyse van de feiten bevestigt, dat in plattelandsgebieden de ontwikkeling van de tuinbouw een belangrijke invloed kan hebben op de hoogte van de geboortencijfers. Nadat eenmaal in gebieden van vroege of middel-late daling de daling werkelijk is begonnen, zien we, behalve in gebieden met een ontwikkeling van de tuinbouw van betekenis, zowel in de katholieke als in de protestante gemeentegroepen, nog slechts bij uitzondering een belangrijke stijging van het geboortencijfer optreden, behalve dan in en na de tweede wereldoorlog.

Deze drie conclusies vormen een nadere specificering van conclusies die in feite ook reeds in mijn artikel werden getrokken. De rest van de conclusies is negatief, n.l. een niet aanvaarden van die van Van Heek. Wanneer ik deze nu nog eens doorlees, verbaast mij toch wel het meest het voorbijgaan aan de essentie van mijn hypothese en het zich vastbijten in het begrip organisatiedrang, waardoor de merkwaardige conclusies 2c en ook 1b zijn ontstaan. Opvallend is ook, dat Van Heek de uitkomsten van de op zichzelf reeds zo uiterst zwakke vergelijking per provincie van de vruchtbaarheid van de huwelijken gesloten in 1924—1928 in conclusie 2d feitelijk ook nog over de gehele periode, die hij in beschouwing neemt, generaliseert, althans bij de lezer de suggestie wekt, dat een dergelijke generalisatie aanvaardbaar zou zijn. Hoe onjuist dit is behoeft na het voorgaande geen betoog meer. De conclusies van mijn artikel, in het bijzonder die inzake de betekenis van de regionale verschillen in het tijdstip van ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon voor het proces der geboortendaling, handhaaf ik geheel.

Wat tenslotte de voorstellen voor verdere studie van Van Heek aangaat, ontdaan van enkele subjectieve formuleringen, kan ik mij daar zeer wel mee verenigen. Ik zou er echter één onderwerp aan willen toevoegen, n.l. de studie van de oorzaken van het ontstaan van de differentiatie tussen de katholieke en niet-katholieke geboortencijfers omstreeks de eeuwwisseling of daarna, meestal omstreeks 1910, nadat in vele gevallen katholieken reeds dikwijls een lange en dikwijls steile weg van geboortendaling samen met niet-katholieken hadden afgelegd. Dit „raadsel 1910” had ook Van Heek op moeten vallen, want immers ook uit zijn tabellen blijkt, dat er omstreeks 1910 geen verschillen van enige betekenis zijn tussen de geboortencijfers en de vruchtbaarheidscijfers in de meeste van de door hem vergeleken gebieden.